

Ռաֆֆի

Կայծեր

2 - ԺԵ, ԺԶ

ԺԵ

ՎԱՐԱԳ

Մեզ մնում էր տեսնել Վարազա վանքը, այնուհետև մեր հետազոտությունները Վանա շրջակայքում պետք էր վերջացած համարել:

Գեղեցիկ պայծառ առավոտ էր, երբ ես և Ասլանը ձի նստած դուրս եկանք Այգեստանի ծառագարդ փողոցներից և ուղևորվեցանք դեպի վանքը: Մեր առջև էր Վարազա սարը իր սքանչելի տեսարաններով: Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել: Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարազա լեռնագագաթի ճիշտ այն ամենաբարձր կետից, որ կոչվում է Գալիլիա: Ես առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագումը: Ինձ այնպես էր թվում, որ տվնջյան լուսատուն գիշերը հանգչել էր Գալիլիայի գագաթի վրա, միննույն նվիրական այրերի մեջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարված էր Հոփսիմեն իր ընկերուհիների հետ, իսկ այժմ լուսաճաճանչ պայծառությամբ դուրս էր գալիս իր հանգստարանից՝ լուսավորելու հայոց աշխարհը: Նույն այրերի մեջ ճգնում էր երանլեի կույսը, նույն այրերից դուրս եկավ և նա և, որպես մի պայծառ լույս, ուղևորվեցավ դեպի Արարատ, կատարելու այն մեծ բարոյական պատերազմը հայոց հեթանոս թագավորի և հեթանոսական խավարի հետ, որի արդյունքը եղավ քրիստոնեության մուտքը Հայաստանում: Նույն այրերի մեջ թաքցրեց նա կենսատու փայտի ս. Նշանը, որ անփոփված էր մի փոքրիկ խաչի մեջ և որը նրա

կործքի ու պարանոցի աստվածային գարդն էր կազմում: Ամբողջ շորս դար հրաշալի սուրբ նշանը մնաց այնտեղ անհայտության մեջ, մինչև Թողիկ ճգնավորի մշտական աղոթքով հայտնվեցավ նա և, արեգակի լուսավայլ պայծառությամբ, Վարագա լեռնագագաթի բարձրությունից թռչելով, իջավ նրա լանջաց վրա, և որպես մի ժամանակ գարդարում էր Հոփսիսի մեծ կործքը, այնուհետև դարձավ Վարագա լեռան կրծքի երկնային գարդը: Միննույն տեղում հիմնվեցան տաճարներ, որ սուրբ նշանի անունով կոչվեցան Ս.Խաչ: Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարագա վանքը, ուր այն առավոտ ես և Ասլանը գնում էինք:

Արևը բարձրացավ: Նրա ճառագայթները հրեղեն շառավիղների նման տարածվեցան Վանա շրջակայքը, տարածվեցան ծովակի մանիշակագույն մակերևույթի վրա և լուսավորեցին առավոտյան մռայլի մեջ ծածկված հեռավոր լեռները: Ինձ տիրում էր խորին հոգեզմայլություն: Արևի ծագումը զարթեցնում էր իմ սրտում այդ նվիրական վայրերի և այդ սրբազան լեռների վաղեմի հիշատակները: Կարծես դարերը ետ-ետ էին գնում, և հին ավանդությունը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջև: Կարծես կրկին երևում էր ինձ Թողիկ ճգնավորի սքանչելի տեսիլքը: Կենսատու ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարագա լեռնագագաթի բարձրությունից, և նրանից ցլանում են տասներկու լուսեղեն սյուներ, որոնք հանգչում են տասներկու տեղերի վրա: Հրեղեն սյուները այնքան ժամանակ մնում են այնպես կանգնած, մինչև երկրի իշխանները և ժողովուրդը տեսնում են նրանց: Հետո բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իր իշխանների հետ, կառուցանում են տասներկու տաճարներ միննույն տեղերի վրա, ուր իջել էին լուսեղեն սյուները: Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղում, ուր շինվեցան Ս. Գրիգոր և Կարմրավոր վանքերը: Երեքը իջել էին Վերին Վարագում, որ և կոչվում է Գալիլիա: Իսկ յոթը՝ Ներքին Վարագում: Այդ յոթն տաճարներից բաղկացած եկեղեցիների խումբը, որոնց յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին անուններ ունի, բոլորը միասին սարի անունով կոչվում են Վարագա վանք:

Այն օրից, որ հայտնվեցավ ս. Նշանը, հայոց եկեղեցին նրա համար տոն սահմանեց, որ կատարվում է մինչև մեր օրերը: Այն օրից, որ հայտնվեցավ ս. Նշանը, Վարագը դարձավ հայոց լեռների սուրբ Սիոնը: Նրա գագաթը, նրա

կուրծքը, նրա ստորոտները ծածկվեցան վանքերով, և կրոնավորների բազմությունը լցրեց այդ վանքերը: Երկար տարիներ հիշյալ սուրբ Նշանը պահվում էր Վարազա վանքում, և ամեն կողմից ուխտավորների բազմությունը դիմում էր այնտեղ երկրպագության համար: Երկրի թե՛ հարուստը, թե՛ աղքատը թափում էր այնտեղ իր արծաթն ու ոսկին, նվիրում էր իր կյանքն ու կալվածքները և Նշանի սպասավորներին, որպեսզի Վասպուրականի այդ հոշակավոր սրբավայրը միշտ շեն ու պայծառ մնա: Աբեղաները այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտության պտուղները և աղոթում էին աշխարհի համար:

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իր գանձերից ահագին գումար և շինել տվեց հիշյալ և Նշանի համար մի ոսկյա տուփ և պահարան: Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի և զարդարեց նրա պահարանը մարգարիտներով և թանկագին քարերով: Երբ Արծրունիների վերջին թագավոր Մենքերիմը, իր ամբողջ պետությունը տալով հունաց կայսրին, ինքը տեղափոխվեցավ Մեքաստիա, նա իր թագավորությունից հոժարվեցավ զրկվել, բայց և Նշանը տարավ իր հետ: Իսկ հետո դժբախտ թագավորի մարմնի հետ կրկին փոխադրվեցավ Վարագ: Այնուհետև այդ թանկագին սրբությունը դարձավ գանազան բռնակալների ազահության առարկա: 1651 թվին Խոշաբ բերդին տիրող քուրդ Սուլեյման բեկը՝ Չոմար կոչված ավագակապետի առաջնորդությամբ եկավ, կողոպտեց Վարագա վանքի հարստությունները և և Նշանը գերի տարավ իր բերդը: Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնության դարևոր արդյունքները մի քանի օրվա մեջ ոչնչացան: Չորս տարի և Նշանը մնաց գերության մեջ: Իսկ Վանա հասարակությունը այդ չորս տարվա ընթացքում սուգ էր կատարում: Քանիցս անգամ պատգամավորներ ուղարկվեցան և մեծ փրկանքներ առաջարկվեցան, մինչև, վերջապես, կարողացան գերությունից ազատել իրանց աշխարհի սրբությունը:

Մենք այժմ բարձրանում էինք Վարագա լեռան գառիվերը: Մինչև մի որոշ գիծ՝ այդ սարը կանաչագարդ էր. տեղ-տեղ երևում են թուփեր ու պուրակներ, տեղ-տեղ պատած է խոտավետ մարգերով, շատ տեղերում ևս լեռան կողքերը ծածկված են հասունացած գարիի կամ ցորյանի ոսկեգույն արտերով: Հնավորը գործում է, մանգաղը փայլում է, և աշխատասեր մշակի թախժալի երգը հնչեցնում է հսկա լեռան սրբազան վայրերը:

Արևը սկսել է այրել, չնայելով, որ դեռ առավոտ է: Հովիվը իր թաղիքյա վերարկուն (քափանակ) ձգելով ցուպի գլխին, նրան ամպահովանիի ձև է տվել և արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարվելու համար նստել է նրա ստվերի ներքո: Նրա շուրջը, սփռված խոտավետ արոտամարգերի մեջ, արածում են ոչխարները, մի ժայռից դեպի մյուսը թռչկոտում են այծերը, իսկ աշալուրջ շները հեռվից հսկում են այդ միամիտ անասունների անհոգ գվարճությունների վրա, որ կարող է մի ակնթարթում սուգի փոխվել...

Կանաչագարդ գծից դեպի վեր, մինչև գագաթը, Վարագա լեռը մերկ է և բաղկացած է անմատչելի, թխագույն-կարմիր ժայռերից: Այդ բարձրությունների վրա խիստ հազիվ անգամ դիպել է մարդու ոտքը: Երբեմն սրաթոփշ կաքավները միայն խմբովին թռչում են մի ապառաժից դեպի մյուսը, կամ սևափետուր արծիվը, որպես մի սգավոր և սևագգեստ ոգի, միայնակ նստած Գալիլիայի ժայռերից մեկի վրա, վերևից տխրությամբ նայում է դեպի ցած, դեպի Արծրունիների ավերակ պալատների բեկորները, այն Արծրունիների, որոնք այնքան շատ դարեր խնամել ու փայփայել էին նրան...

Վարագա լեռը Վանա հովտի շտեմարանն է. այստեղից են վագում ջրերի այն բազմաթիվ վտակները, որոնք ոռոգում են Այգեստանի ընդարձակ այգիները և ջուր են մատակարարում շատ գյուղերի, որոնք սփռված են լեռան ստորոտներում:

Վանքին դեռ ոչ բոլորովին մոտեցած, ճանապարհի մի կողմում տեսանք մի խումբ մարդիկ: Այստեղ, որպես երևում էր, երկրագործական մի նոր փորձ էին անում, վարում էին մի գութան, որը թե՛ իր ձևով և թե՛ տեսակով ամենևին նման չէր տեղական ծանր, անշարժ գութաններին: Գութանի մաճը բռնած՝ կառավարում էր մի բարձրահասակ անձնավորություն, որի հագուստից երևում էր, որ աշխարհական չէ: Նա ցույց էր տալիս վանքի անփորձ մաճկալներին նորածն գութանի բանեցնելու եղանակը: Մյուսները հետաքրքրությամբ նայում էին: Մենք, երկրի սովորության համեմատ, «բարի աջողումն» ասելով անցանք: Տեսնելով, որ մենք դեպի վանքն ենք գնում, նրանցից մեկը խումբից բաժանվեցավ, եկավ մեզ հետ: Դա մի երիտասարդ աբեղա էր, որ առաջարկեց առաջնորդել մեզ մինչև վանքը: Երբ բավական մոտեցանք վանքին, Ասլանը

հարցրեց նրանից.

Մենք կարո՞ղ ենք գտնել Հայրիկին վանքումը:

Այդ անունով կոչում էին վանահորը:

Դուք չճանաչեցի՞ք նրան, զարմանալով հարցրեց արեղան, Հայրիկը հենց նա էր, որ վարում էր գութանը:

Այդ ի՞նչ գութան էր:

Հայրիկը նոր բերել տվեց Եվրոպայից. այսօր առաջին փորձն էին անում:

Սպասում ենք ուրիշ երկրագործական անոթներ ևս շուտով ստանալ:

Վանքը երկրագործությա՞նք է պարապում:

Այո, իր կավվածները ինքն է մշակում: Բայց մենք ունենք վանքում և երկրագործական դպրոց:

Երկա՞ր կմնա Հայրիկը այնտեղ:

Երկար չի մնա: Նա տեսավ, որ դուք վանքն եք գնում, ինձ պատվիրեց, որ ձեզ տանեն, այնտեղ հանգստացնեն, մինչև իր վերադարձը:

Երբ հասանք վանքը, երբ շրջապատի գլխավոր դռնից ներս մտանք, երբ հետզհետե երևան եղան այդ հինավուրց սրբավայրի պատկառելի շինվածքները, նրանց արտաքին տեսքը միայն իմ վրա այն տպավորությունը գործեց, որ ես հակամայից սկսեցի մտածել, թե այստեղ անպատճառ տեսնելու եմ Կտուց անապատի հակապատկերը: Եվ իրավ, այստեղ շնչում էր մի այլ կյանք, երևում էր մի այլ աշխարհ, այստեղի մթնոլորտը ներշնչված չէր անապատական մշտավառ խունկի թուլացնող և վհատեցնող ծխով, այստեղ միացրել էին հոգևորը և երկրայինը աշխարհայինի հետ:

Վանքը թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ հովանավորված էր ծառերով ու պարտեզներով. վագում էին սառն, հստակ աղբյուրներ, և ջրերի վտակները

հավաքվելով, մեծ աղմուկով դարձնում էին վանական ջրաղացի ծանր աղորիքը:

Այդ ծառերը Հայրիկի տնկածն է, ասաց մեր առաջնորդը, այն ջրաղացը երկար ժամանակ խանգարած էր, չէր բանում, Հայրիկը նորոգեց:

Երիտասարդ արեղան տարավ մեզ մի բավական մաքուր և ճաշակով կահավորված սենյակ և իսկույն սկսեց մեզ հետ խիստ մտերմական խոսակցություն, թե ո՞րտեղից ենք գալիս, ո՞ր պիտի գնանք, արդյոք պարոն բժշկապետը երկա՞ր պիտի մնա Վանում, ի՞նչ ազգից է պարոն բժշկապետը, քանի՞ լեզու գիտե և այլն: Այդ բոլոր հարցմունքները այն աստիճան անկեղծ էին, որ Ասլանը առանց ձանձրանալու պատասխանում էր նրան:

Շա՞տ ժամանակ է, որ Հայրիկը այդ վանքի վանահայրն է, հարցրեց Ասլանը:

Շատ ժամանակ չէ, պատասխանեց արեղան, բայց այդ փոքր ժամանակում նա այնքան գործ կտարեց, որ մի ուրիշը որքան և մեծ ջանք ու եռանդ ունենար, հազիվ թե տասն, քսան տարիների ընթացքում կարող կլիներ կատարել:

Երիտասարդ արեղան Հայրիկի աշակերտներից էր: Ես իսկույն նկատեցի, և այնուհետև ինձ շատ անգամ էր պատահել նկատել, որ նրա աշակերտները նրա մասին խոսելիս՝ նրանց տիրում էր խորին ոգևորություն, և նրանք մի առանձին պարծանքով էին հիշում այն մարդու անունը, որին այնքան սիրում էին, որին այնքան պատվում էին:

Հայրիկից առաջ, շարունակեց նա, այդ վանքը համարյա թե ավերակ էր. ոչ դպրոց կար, ոչ՝ աշակերտ և ոչ՝ կանոնավոր տնտեսություն: Նրա եկամուտները կողոպտվում էին թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ավազակներից: Վանքը պարտքերի ներքո խեղդվում էր: Մինչև անգամ ս. Նշանը գրավ էր դրված թուրք վաշխատուների մոտ: Բայց Հայրիկը կյանք տվեց այդ վանքին: Բոլորը, ինչ որ տեսաք և ինչ որ պիտի տեսնեք, նրա աշխատության պտուղն է: Բայց փոխարենը, ինչ որ ստացավ նա և ինչ որ ստանում է, միշտ եղել է ասելություն, հալածանք և դավադրություն իր խավարասեր թշնամիների կողմից...

Վերջին խոսքը արտասանելու միջոցին երիտասարդի ձայնը դողաց: Նա պատմեց մի ցավալի անցք, որ պատահել էր հենց նույն օրերում: Հայրիկը Վարազա վանքից, որպես նրա սովորությունն էր, միայնակ, ոտքով Վան քաղաքը գնալու ժամանակ, ճանապարհին հանդիպում է նրան մի քուրդ: Երբ Հայրիկը իր արծվի հայացքով նայում է նրա երեսին, ավագակը շփոթվում է, նրա ձեռքերը սկսում են դողալ:

Ինչո՞ւ շփոթվեցար, բարեկամ, հարցնում է Հայրիկը իր սովորական մեղմ ժպիտով:

Ուզում էի քեզ սպանել, պատասխանում է ավագակը և, չոքելով նրա առջև, գրկում է նրա ոտները:

Ինչո՞ւ չսպանեցիր, հարցնում է Հայրիկը վեր բարձրացնելով նրան:

Աստված իմ ձեռքը բռնեց, ասում է քուրդը և սկսում է պատմել, թե որպես Հայրիկի թշնամիները կաշառեցին նրան, և որպես ինքը խոստացավ կատարել այդ եղեռնագործությունը, բայց խղճի ձայնը ասաց նրան, թե պետք չէ սուր բարձրացնել, աստուծո՞ր օրհնյալի վրա:

Դու էլ օրհնյալ լինիս, որդի, ասում է նրան Հայրիկը: Գնա խաղաղությամբ, բայց այդ բոլորը, ինչ որ պատմեցիր ինձ, ուրիշ ոչ ոքի չպիտի հայտնես:

Դու խնայո՞ւմ ես քո թշնամիներին, հարցնում է ավագակը զարմանալով:

Աստված այդպես է պատվիրում, պատասխանում է Հայրիկը:

Բայց, չնայելով Հայրիկի պատվերին, քուրդը ամեն տեղ պատմում է նրա կյանքի դեմ դավադրություն սարքող անձինքների անունները, և այդ լսում է ամբողջ քաղաքը:

Ո՞վքեր են այդ դավաճանները, հարցրեց Ասլանը:

Մի քանի եկեղեցականներ, միացած մի քանի աղաների հետ, որոնց պարագլուխն է մեր քաղաքի սրբագան առաջնորդը, պատասխանեց աբեղան:

Ի՞նչն էր առիթ տվել նրանց՝ մինչ այդ աստիճան անհրավորության դիմել, թափել տալով մի անմեղ արյուն, հարցրեց Ասլանը փոքր-ինչ զայրացած ձայնով: Մի՞թե դպրոցը, լույսը, կրթությունը այդքան ատելի է նրանց:

Ես չեմ կարծում, ասաց աբեղան, որ նրանք լուսավորության թշնամի են և այդ պատճառով զինվորվում են նրա տարածողների դեմ: Նրանք չեն կարող թշնամի լինել լուսավորության, որի մասին ամեննին հասկացողություն չունեն, որի վրա երբեք չեն մտածել: Խնդիրը բոլորովին տնտեսական է: Մի ժամանակ, որպես քանի բռնապետացի, այդ վանքում կանոնավոր տնտեսություն չկար. նրա եկամուտները վատնում էին միաբանները, և ինչ էլ որ մնում էր, առաջնորդի կոկորդովն էր անցնում: Բայց երբ Հայրիկը վանահայր դարձավ, նախ վանքը մաքրեց անպիտան միաբաններից, նրանց փոխարեն խմբեց այստեղ ավելի արժանավոր անձինք, և այնուհետև վանական արդյունքները սեփականացրեց իր նոր կառուցած հիմնարկությունների պահպանության համար: Այդ բոլորից հետո, շատ բնական է, որ այն անձինքը, որոնք առաջ վատնում էին վանքի եկամուտները, կթշնամանային Հայրիկի հետ:

Բայց մի՞թե Հայրիկը բարեկամներ չունի:

Ունի, բայց Հայրիկի բարեկամները այնպիսի կարող, այնպիսի հզոր մարդիկ չեն, որպես նրա թշնամիները: Հայրիկի բարեկամները ժողովրդի հալածված, հարստահարված և ամեն իրավունքներից զրկված դասակարգն է: Հայրիկի բարեկամները աղքատ շինականներն են, քաղաքի արհեստավորներն են, և անտուն, անտեղ, անհող, անջուր սարակներն ու բանվորներն են, և մի քանի երիտասարդներ, որոնք ազնիվ սիրտ և բարի ցանկություններ ունեն, բայց իրանց ցանկությունները կատարելու համար ոչինչ միջոցներ չունեն:

Հայրիկը եկեղեցական աստիճանով դեռ վարդապետ էր, բայց նրա կատարած գործերը, ստացած հոշակը, վայելած ժողովրդական մեծ համարումը, այդ բոլորը չէին կարող չգրգռել մյուս եկեղեցականների նախանձը, որոնք թե՛ աստիճանով և թե՛ դիրքով ավելի բարձր էին քան թե նա, թեև երիտասարդ աբեղան նրանց թշնամությունը բացատրում էր միայն տնտեսական պատճառներով: Նրա կառուցած նոր հիմնարկությունները՝ իրանց նորությամբ անգամ՝ կարող էին օտարոտի և վնասակար թվել մյուս եկեղեցականներին: Նա հիմնել էր իր

վանքում մի գիշերօթիկ դպրոց, որը մի տեսակ վարժապետանոց կարելի էր համարել, ուր հավաքել էր նա զանազան տեղերից մանուկներ, այն նպատակով, որ վարժապետացուք կամ կրթյալ քահանայացաք պատրաստվեն և, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, գյուղական քահանաներ կամ վարժապետներ դառնան: Դպրոցը ուներ և երկրագործական բաժին: Գյուղական վարժապետը կամ գյուղի քահանան, Հայրիկի կարծիքով, բավական չէ, որ պետք է սովորեցնեին գրել, կարդալ, հաշվել, կամ կատարեին գյուղացու հոգևոր, եկեղեցական պետքերը, այլ, միևնույն ժամանակ, նրանք պետք է ցույց տային, թե որպես պետք է գյուղացին վարեր իր հողը և որպես պետք է դարմաներ իր անասունները, որ ավելի արդյունք ստանար: Բացի դպրոցից, Հայրիկը զանց չէր արել հիմնել կրթության երկրորդ գործիչը՝ տպագրական մամուլը: Նրա տպարանից լույս էին տեսնում զանազան դասագրքեր և, ժողովրդի մեջ ընթերցանություն տարածելու համար, փոքրիկ դյուրիմաստ գրքույկներ աշխարհիկ լեզվով, այլև մի ամսագիր, որ խմբագրվում էր գլխավորապես նրա միաբանության աշխատությամբ: Այդ բոլորի ի կատար ածելը՝ արժանի էր այնքան մեծ ջանքերի և այնքան անտանելի տառապանքների, որոնց դեմ միայն Հայրիկի նման մարդու երկաթյա հաստ ատամտությունը կարող էր պատերազմել: Քանի՛ քանի՛ անգամ նա ոտքով Պոլիս էր գնացել, հարուստ ամիրաների դռները բախելու և իր հիմնարկությունների համար օժանդակություն խնդրելու: Նա միայնակ ստեղծեց այն բոլորը. նա առաջին օրինակը եղավ, որ դատարկամոլ և ձրիակեր կրոնավորների անկեղանոց դարձած վանքին տվեց մի այնպիսի կազմակերպություն, որ նա սկսեց այնուհետև ծառայել իբրև մի բարձր հիմնարկություն ժողովրդի հոգևոր, բարոյական և մտավոր կրթության համար:

Որքա՛ն մեծ անհամբերությամբ ցանկանում էի տեսնել այդ մարդուն, լսել նրա ձայնը և խոսել նրա հետ: Նա մեզ երկար սպասել չտվեց, շուտով վերադարձավ գութանի մոտից, քրտնած, փոշիների մեջ թաթախված: Նախ վազեց իր սենյակը, երևի լվացվելու համար, հետո եկավ մեզ մոտ: Նա ուրախ էր, որովհետև նորաձև գութանի առաջին փորձը հաջողություն էր խոստանում:

Նա դեռ երիտասարդ էր, երեսունևվեց տարեկան հագիվ կլիներ. այդ հասակի համեմատ՝ «Հայրիկ» մականունը շատ օտարոտի կարող էր լինել, եթե նա

չունենար մի սիրող հոր խնամքը, հոգածությունը և բոլոր բարենասանությունները՝ թե դեպի իր վանքն ու միաբանությունը և թե դեպի ժողովուրդը: Բարձրահասակ էր նա և ամուր կազմվածքով. երևում էր, որ ծունր, մշտական աղոթքը և խիստ ճգնությունները, որոնք մեր անապատականների բարեպաշտության գլխավոր արդյունքն են համարվում, չէին մաշել նրա մարմինը: Գլխին վեղար չուներ. շագանակի գույն խիտ մազերը կիսով չափ ծածկում էին նրա լայն ճակատը և, դեպի ետ սփռվելով, անփույթ կերպով թափվում էին հզոր ուսերի վրա: Մորուքը թավամազ էր, որպես անապատական առյուծի բաշը: Ինչ որ ավելի նշանավոր էր նրա հեզ, միևնույն ժամանակ այրական դեմքի վրա՝ դրանք էին արծվի խոշոր աչքերը և արծվի կտցածն քիթը, որոնք թռչունների այդ վեհափառ արքայի բնավորության հատկանիշներն էին արտահայտում, թե՛ նրա հեռատեսությունը և թե՛ նուրբ հոտառությունը: Գուցե այդ էր պատճառը, որ նա ստացել էր մի երկրորդ մականուն ևս՝ «Վասպուրականի արծիվ»: Հագուստը պարզ էր և վայելուչ, իսկ վարվողության ձևերի մեջ խիստ հասարակ էր նա և անկեղծ: Նայելով այդ կրոնավորի վրա, ի նկատի առնելով նրա անցյալը և ներկան, իսկույն երևում էր՝ մինչև շենականի աղքատ խրճիթը խոնարհված մարդու ռամկասիրություն, ռամկի բոլոր առաքինություններով, ռամկի բոլոր անփառասիրությամբ, և մարդասիրական բարձր գաղափարներով ոգևորված մի եկեղեցականի անձնագոհություն, որ իր աշխատության հոգևոր մխիթարությունը որոնում է նույնիսկ ռամկի, դարերով թշվառացած ռամկի, հանգստության և բարօրության մեջ: Նա ժողովրդի մարդ էր և ժողովրդի համար ծնված:

Ես առաջին անգամն էի տեսնում մի այսպիսի սիրելի անձնավորություն: Նա այն տեսակ աբեղաներիցն էր, որի բերանում Հիսուսի, Մովսեսի և Պողոսի անունների հետ ստեպ հիշվում էին իր ազգի նահապետների անունները, ոչ միայն հասարակ խոսակցության մեջ՝ այլև սուրբ տաճարի բեմից: Նա չէր խոսում բիբլիական Պաղեստինի և «Վերին Երուսաղեմի» երանությունների մասին. նրա ուխտյալ երկիրը Վասպուրականն էր: Հայրենասիրությունը հասնում էր նրա մեջ մինչև մոլեռանդության, իսկ կրոնասիրությունը՝ մինչև բարձր առաքինության:

Նրան տեսնելիս, ես մտաբերում էի մեր հինգերորդ դարերի աբեղաներից մեկին, որ, կարծես, նոր էր վերադարձել Աթենքից, և ցույր ձեռին, մի թափառական դերվիշի նման, շրջում էր հայրենի երկրի գանազան կողմերը և տարածում էր այն

լույսն ու գիտությունը, որ իր հետ բերել էր Սոկրատի և Արիստոտելի մայրաքաղաքից: Հայրենիքը չէ ընդունում իր մեջ կրթության նոր առաքյալին, իսկ խավարասեր կղերը ասելությամբ կատաղած է նրա դեմ: Բայց նա արհամարհում է խավարասերների հալածանքը և հաստատ, անվեհեր կամքով առաջ է տանում սուրբ գործը: Մի տեղից հալածվում է նա, մյուս օրը հայտնվում է մի այլ տեղում և սկսում է ցանել իր հայրենակիցների անապատ դարձած մտավոր անդաստանում այն բարի սերմերը, որ ինքը բերել էր հեռավոր երկրներից: Այդպես էր վարվել և Հայրիկը. ամբողջ Վասպարականը նրա ընդարձակ ազարակն էր, իսկ ինքը՝ մի անձնվեր մշակ:

Այդ մարդը կատարելապես սիրահարված էր իր հայրենիքի՝ Վասպուրականի վրա: Իսկ Վարագր, Վանը, Վանա ծովակը իր շրջակա գավառներով՝ նրա մտածության գեղեցիկ առարկաներն էին: Բայց նա իր հայրենիքում նույն դրության մեջն էր, որպես մի ժամանակ Խորենացին Տարոնում: Կղերը նրա դեմ ևս լարում էր գանադան որոգայթներ: Այդ էր պատճառը, որ Ասլանը հիշելով քանի օր առաջ պատահած աղետավոր անցքը, և հայտնելով իր խնդակցությունը նրա ազատության մասին, ասաց.

Մի՛ վհատեցեք, Հայրիկ, նահատակությունը առաքելության հետ միշտ լծորդաբար է ընթանում:

Հայրիկը պատասխանեց իր սովորական ժպիտով:

Այդպիսի դեպքեր ինձ չեն կարող վհատեցնել, ես մահից չեմ վախենում: Բայց չէի կամենա և մեռնել, պարոն բժշկապետ, որովհետև, ով որ նպատակներ ունի, ով որ գործ ունի կատարելու, կյանքը նրան պետք է:

Երկար խոսակցությունից հետո, որ մի առ մի չեմ ուզում հիշել, Ասլանը խնդրեց Հայրիկից, որ ցույց տա իր վանքի հիմնարկությունները:

Մենք ամեն ինչ դեռ նոր ենք սկսում, պարոն բժշկապետ, ասաց Հայրիկը, այդ պատճառով մեր հյուրերին ցույց տալու դեռ մի արժանավոր բան չունենք: Մեզ մոտ ամեն ինչ դեռ իր տղայության մեջն է:

Հենց այդ հասակից կերևա ապագա էակը, գոնե ֆիզիկական կողմից, թե որքան առողջ է և որքան լավ է կազմված:

Այդ ճշմարիտ, բայց շատ անգամ ամենաառողջ տղան ևս ջլատվում է, այլանդակվում է վատ դայակների և խորթ մայրերի ձեռքում:

Մենք դուրս եկանք սենյակից: Վանքի բակում ոչ ոք չէր երևում, մի գույգ աղավնիներ միայն ճեմում էին պարտեզի կանաչագարդ ածուների շուրջը, նրանք ևս, երբ մեզ տեսան, թռան նստեցին բարձր գանգակատան գերանի վրա: Ոչ մի վանքում գանգակները այնպես հանգիստ չէին, որպես այստեղ: Կտուց անապատում նրանք հնչում էին ամեն ժամ, ամեն րոպե, և հրավիրում էին «մշտապաշտոն» միաբաններին շարունակելու անընդհատ ժամերգությունը: Իսկ այստեղ մերթ ընդ մերթ լավում էր դպրոցի գանգակի ձայնը, որ որոշում էր դասամիջոցները: Աշակերտները խմբով դուրս էին թափվում, և վանական լուռ, խաղաղ պարիսպների մեջ տիրում էր մի կենդանի աղմուկ: Ոչինչ այնպես ախորժելի չէր կարող լինել, քան թե այդ աղմուկը, մանուկ սերնդի սրտի և հոգու ձայնը, որի արձագանքը լսելի է լինում ապագայում...

Հայրիկը տարավ մեզ նախ գրատունը, որ բաղկացած էր երեք սենյակներից, որոնց դռները բացվում էին միմյանց մեջ: Երբ մտանք առաջին սենյակը, նա ասաց.

Այստեղ հավաքված են բոլոր տպագրված գրքերը, թե՛ հայոց և թե՛ օտար լեզուներով: Մեր միաբաններից յուրաքանչյուրը կարող է որոշյալ ժամերում մտնել այստեղ և օգուտ քաղել գրքերից:

Սենյակում բավական լույս կար. մեջտեղում դրած էր երկար գրասեղան, ծածկած կանաչագույն մահուդով, իսկ նրա վրա դարսած էին մի քանի լրագիրներ և ամսագիրներ, որ նոր էին ստացվել: Սենյակի շուրջը, փայտյա մեծ պահարանների մեջ, կարգով դասավորված էին գանազան գրքեր, որ երևում էին ապակիների ետևից: Դեպի որ կողմը և նայում էի, աչքի էր ընկնում կարգ, ճաշակ, մաքրություն և պարզություն: Այս սենյակը թե՛ գրատուն և թե՛ ընթերցարան էր. այստեղից մտանք մի այլ սենյակ, որը ցույց տալով, ասաց Հայրիկը.

Այստեղ հավաքված են բոլոր գրչագրերը:

Կահավորությունը նույնն էր, ինչպես առաջին սենյակում. մեջտեղում կանաչ մահուդով ծածկված սեղան, շորջանակի՝ փայտյա մեծ պահարաններ, և ապակիների ետևից երևում էին մեր բազմաշխատ նախնյաց մագաղաթյա վաստակները: Մենյակի ճակատին, ոսկյա շրջանակի մեջ, քարշ էին ընկած Սահակ Պարթևի և Մեսրոպի պատկերները, որոնք տվեցին հայերին գիր և դպրություն մայրենի լեզվով:

Ես ցավելով մտաբերեցի Կտուց անապատի եկեղեցու մթին և խոնավ ավանդատունը, որի մեջ փոշու տակ ծածկված և մի անկյունում հատակի վրա թափված գտանք ամենահազվագյուտ օրինակները նախնի մատենագրության:

Ի՞նչ համեմատություն այնտեղ և այստեղ...

Գրքերի ցուցակ ունե՞ք, Հայրիկ, հարցրեց Ասլանը:

Ունենք, պատասխանեց նա, դուրս բերելով մի գիրք, որ պահված էր պահարաններից մեկում: Մենք դեռ չենք տպում այդ ցուցակը, որովհետև աշխատում ենք հետզհետե ավելացնել գրչագրերի թիվը:

Ասլանը նստեց գրասեղանի մոտ, սկսեց թերթել ցուցակը:

Դարձյալ բավական գրչագրեր ունեք, ասաց նա: Դուք մեծ բարերարություն արած կլինեք, Հայրիկ, եթե կաշխատեք այս կողմերի բոլոր վանքերից ազատել գրչագրերը և այստեղ հավաքել: Եվ նա պատմեց թե իր այցելության ժամանակ Կտուց անապատը ինչ ցավալի դրության մեջ գտավ այդ վանքի գրքերը:

Բոլոր վանքերում միևնույնը կտեսնեք, պատասխանեց Հայրիկը: Բայց եթե գիտենայիք, թե ո՞րքան դժվարությունների, ո՞րքան անախորժությունների են հանդիպել, մինչև կարողացել են հավաքել այդ գրքերը: Մեր վանահայրերը ավելի շուտով հոժարվում են, որ իրանց վանքերում գտնված գրքերը անխնամ դրության մեջ փտեն, ոչնչանան, քան թե տան, որ մի ապահով տեղում պահվեն: Իսկ ռամիկ ժողովուրդը բոլորովին այլ կերպով է վարվում. նա իր ձեռքն ընկած գրչագիրը տանում է և մեծ երկյուղածությամբ թաղում է հողի տակ, ինչպես

թաղում է նա իր սիրելի որդուն:

Ասլանը շարունակում էր թերթել ցուցակը:

Այդ անում են և եկեղեցականները, ասաց նա, ես լսել եմ, թե ինչպես մի վանքում կատարել էին մի հանդիսավոր թաղում բոլոր ցեղակեր գրքերի:

Ես գիտեմ մի այլ, ավելի ցավալի կորուստ, ասաց Հայրիկը տխուր ձայնով և պատմեց հետևյալ անցքը.

Մի անապատում, որ հայոց ծովակներից մեկի կղզում է գտնվում, հանկարծ միաբանությունը լսում է, որ կաթողիկոսը գալիս է վանքը և, որպեսզի նորին վեհափառությունը վանքի գրքերը իրանց ողորմելի դրության մեջ չտեսնե, հավաքում են բոլորը, լցնում են կթոցների մեջ և թափում են ծովը: Երբ նորին վեհափառության նավակը մոտենում է կղզուն, նա նկատում է, որ մագաղաթի թերթիկները ջրի երեսին լողում են: Ալիքները նրանցից մեկը բերում է և խփում վեհափառի նավակի կողքին: Նա ձեռքը մեկնում է և վեր է առնում դժբախտ թերթը: Պատահամաբ դա լինում է Խորենացու գրքի հենց այն կտորը, որտեղ գրված է լինում նրա սգավոր ողբը, որի մեջ նա այնքան դառն կերպով նկարագրում է իր ժամանակի եկեղեցականների անպիտանությունները: Վեհափառի հանդեպ, նավակի մեջ, նստած է լինում կղզու վանահայրը, որ դուրս էր եկել ցամաքը նրան ընդունելու: Վեհափառը տալիս է նրան կարդալու սգավոր ողբի հետևյալ տողերը. «Վարդապետք տխմարք» և այլն:

Այդ պատմությունը որքան հետաքրքիր, այնքան և տխուր է, ասաց Ասլանը: Բայց ես լսել եմ, որ ձեր կաթողիկոսներից մեկը նույնպես ազատ չէ եղել մի այդ տեսակ մեղքից. նա իր նախորդների հիշատակները ոչնչացնելու համար այրել է տվել նրանց գործերի բոլոր ատենական թղթերը: Բայց ես շատ ուրախ եղա, որ ձեր ցուցակի մեջ գտա, բացի գրքերի անուններից, և մի ամբողջ շարք զանազան կոնդակների, զանազան հրովարտակների, պարսից և տաճկաց թագավորներից ստացված, զանազան պայմանագրերի և հին կալվածագրերի, այդ բոլորը կարող է առատ նյութ տալ պատմության:

Մատենադարանի մի առանձին պահարանում հավաքված էին հայոց ամենահին տպագրությունները, որոնք եղել են մի քանի դարեր առաջ Վենետիկում, Հռոմում, Միլանում, Նոր-Չուդայում, Ամստերդամում և այլ տեղերում:

Գրչագրերը քննելուց հետո մտանք երրորդ սենյակը, որ ավելի ընդարձակ էր, քան առաջինները:

Այդ մեր թանգարանն է, ասաց Հայրիկը, բայց դեռ աղքատ թանգարան, որովհետև շատ ժամանակ չէ, որ գոյություն ունի:

Չնայելով, որ Հայրիկը խիստ համեստությամբ էր վերաբերվում դեպի թանգարանը, բայց այդ սենյակը, ավելի քան մյուսները, գրավեց իմ ուշադրությունը: Ինչե՛ր ասեք այնտեղ չկային: Ինչ որ մի անգամ որոնվել էին Վանա շրջակայքում կամ նրա ավերակների մեջ, հավաքել էին այնտեղ: Մի տեղ, փոքրիկ գգրոցներում, որոնց վերևի երեսները ծածկված էր ապակիով, դասավորած էին գանազան հին դրամներ: Մի տեղ, նույնպիսի գգրոցներում, կային գանազան կանացի զարդեր, որպիսիք են՝ ականջի օղեր, ապարանջաններ, հուլունքներ և այլն: Մի այլ տեղ կային հնադարյան զենքեր, պղնձյա ծանր վահաններ, սեպածն արձանագրություններով և առասպելական դրոշմվածներով զարդարած, նիզակների և նետերի ծայրեր, տապարներ, սաղավարտների և գրահների կտորներ, բոլորը պղնձից: Այդ բոլոր հնություններից իմ ուշադրությունը գրավեցին երկու փոքրիկ արձաններ միայն, որոնցից մեկը պատած էր ոսկով և ներկայացնում էր մի դեռահաս կնոջ: Նա այնքան գեղեցիկ էր, որ ես պատրաստ էի ծունր իջնել և երկրպագել նրան: Երբ իմ հոգեզմայլությունը հայտնեցի, Հայրիկը ծիծաղելով ասաց.

Մեզ ևս մի ժամանակ մեղադրում էին այդ մեղքի մեջ:

Ի՞նչպես, հարցրեց Ասլանը:

Հայրիկը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր, թե ո՛րքան անախորժությունների է պատահել թանգարանի պատճառով: Թանգարանը շինվում է գլխավորապես այն նպատակներով, որ այնտեղ հետզհետե հահավաքեն բոլոր հնությունները, որոնք խիստ հաճախ գտնում են Վանա

շրջակայքում, և ժողովուրդը, նրանց նշանակությանը չհասկանալով ոչնչացնում է: Օրինակ, պատահել էին այսպիսի դեպքեր. մի գյուղացի գտել էր մի մեռյալ երկաթյա գոհարանի մի մասը, տարել էր դարբնի մոտ, կոտրել էր տվել և իր համար արորի խոփ էր պատվիրել: Մի այլ գյուղացի գտել էր Սենեքերիմ թագավորի փղոսկրյա գահի առաջին ոտները, խիստ չնչին արժեքով վաճառել էր մի գինագործի, որը գնել էր խենջարի կոթեր շինելու համար: Մի քանի տարի առաջ միանգամից գտնվում են այն երկու արձանները, որ մենք տեսանք թանգարանում: Հայրիկը մեծ դժվարությամբ կարողանում է ազատել այդ գեղեցիկ հնությունները ռամկի մոլեռանդությունից. «կոտրե՛ր են» ասելով, ամեն կողմից հավաքվում են և կամենում են փշրել: Նրանցից մեկը հայտնի չէր, թե ի՞նչ աստվածություն է ներկայացնում, իսկ մյուսը՝ այն դեռահաս դիցուհին, որի գիսակների մեջ փայլում էր մի ճաճանչավոր աստղ, դա կարծվում է, թե պետք է Վասպուրականի տիկինը՝ Աստղիկը լինի: Արձանները տեղավորում են թանգարանի այն մասում, ուր ավելի լույս կար և որտեղ գրած էր մի հին աստվածամոր պատկեր: Անցնում են մի քանի օրեր, հանկարծ գայրացած խուժանը հարձակվում է վանքի վրա, փոքր է մնում, որ կործանե թանգարանը և ոչնչացնե ամեն ինչ: Հայրիկի երկար աղաչանքները հազիվ կարողանում են մեղմացնել խառնիճաղանջի կատաղությունը: Նրա հուզմունքի պատճառը այն է լինում, որ թանգարանը համարում է մի կոքստուն, ուր աստվածամոր պատկերը դրած է կոտրերի մոտ և նրանց հետ հավասար պաշտվում է:

Միամիտ խուժանը կարող էր այդպես մտածել, ասաց Հայրիկը իր պատմությունը վերջացնելուց հետո, բայց ցավալին այն է, որ նրան գրգռել էին մեր դեմ իմ թշնամի եկեղեցականները: Ես հավատացած եմ, որ նրանք այդ արել էին ոչ թե չարամտությամբ, ոչ թե մեր վանքին վնասելու նպատակով, այլ իրանք ևս համոզված էին, որ մենք վանքումը կոտրեր ենք պաշտում, եթե ոչ, նրանց կարծիքով, ի՞նչ նպատակ կարող էր ունենալ, որ մենք կոտրերի արձանները վանքն էինք տարել և դրել էինք աստվածամոր պատկերի մոտ:

Իսկ եթե նրանց պատահում է կոտրերի արձաններ գտնել, ի՞նչ են անում, հարցրեց Ասլանը, աչքերը չհեռացնելով աստվածամոր պատկերից, որի մասին էր խոսքը:

Փշրում են, ոչնչացնում են:

Իսկ այդ աստվածամայրը հրաշալի բան է, ասաց Ասլանը, շարունակելով նայել պատկերի վրա: Դա, որպես երևում է, 15-րդ դարու իտալացի երևելի նկարիչներից մեկի գործն է: Բայց ինձ զարմացնում է այն, թե ինչպես է պատահել, որ այդ պատկերը հայտնվել է այստեղ:

Շատ հավանական է, ասաց Հայրիկը, որ բերված լինի այն ժամանակներում, երբ վանից վաճառականները Վենետիկի և Իտալիայի հետ հարաբերություններ ունեին: Բայց գիտե՞ք որտեղից են դուրս բերել այդ պատկերը:

Ո՞րտեղից:

Մի կիսավեր գյուղական եկեղեցիից, որի հայ բնակիչները բոլորովին սպառվել էին, և նրանց տեղը քրդեր էին բնակվում: Այդ վերջինները, գուցե իրանք ևս հայկական ծագումից լինելով, դեռ պահպանել էին իրանց հավատը թե՛ դեպի եկեղեցին և թե՛ դեպի նրա սրբությունները:

Աստվածամոր պատկերը, որի մասին այնքան հիացած խոսում էին թե՛ Ասլանը և թե՛ Հայրիկը, ինձ ամենևին չէր գրավում, գուցե այն պատճառով, որ ես գեղարվեստի մասին ամենևին գաղափար չունեի: Ներկերը, որ առաջուց ևս խիստ մռայլ գույն էին ունեցել, ժամանակների ընթացքում ավելի և ավելի սևացել էին խունկի և մոմի ծուխից: Մի տեղում մոմը, ինչպես երևում էր, լուսարարի անհոգությունից ընկած է եղել և այրել է աստվածամոր գրկում մանուկ Հիսուսի ոտները, մի այլ տեղում կտավը պատռած էր:

Հայրիկը ցույց տվեց մեզ մի այլ հնություն, որը, որպես ասում էր նա, Արծրունյաց իշխանուհի օրիորդներից մեկի ձեռագործն էր, որ նվիրված էր Վարագա վանքին: Սեղանի ծածկոց էր այդ գեղեցիկ աշխատությունը, որի վրա օրիորդի ճարտար մատները ստեղծագործել էին զանազան պատկերներ ս. Գրիգոր Լուսավորիչի շարժարանքներից:

Շատ անգամ մեր վանքերում կամ եկեղեցիներում պատահում են այնպիսի անոթներ, զգեստներ կամ այլ իրեղեններ, որոնք մաշված, հնացած և

գործածությունից ընկած լինելով, այնպես, իբրև մի անպետք բան, ձգած են լինում եկեղեցիների խորաններում կամ պահարաններում, և այնտեղ փտում են: Երբեմն նրանց մեջ գտնվում են այնպիսի հազվագյուտ իրեղեններ, որոնք, իբրև հնություն արհեստի համար մեծ նշանակություն ունեն, ասաց Հայրիկը, մենք հոգ ենք տանում հավաքելու այդպիսիները: Եվ նա ցույց տվեց մեզ զանազան սաղավարտներ, վակասներ, շուրջառոներ, եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գավազաններ, հնամաշ գորգերի կտորներ, կաթողիկոսական հողաթափներ և այլ իրեղեններ, որոնք ամենահին ժամանակներում բերվել էին Հնդկաստանից, Չինաստանից, Սպահանից կամ այլ հեռավոր երկրներից, որտեղ եղել են հայոց վաճառականներ:

Շատ Հայրիկը ցույց տվեց իր դպրոցը, որ գտնվում էր վանքի շինվածքների մի առանձին բաժնում: Ես մինչև այսօր տեսած էի երկու դպրոցներ միայն, մեկը տեր Թողիկի դպրոցը, այն սարսափելի դժոխքը, որի աշակերտը լինելու դժբախտությունն էի ունեցել, մյուսը՝ Սիմոն պատվելիի դպրոցը, որ տեսա Վանա մեջ, և որը իր կազմակերպությամբ շատ չէր զանազանվում առաջինից: Այդ երկու հիմնարկություններից մեկը Պարսկաստանի, մյուսը Տաճկաստանի հայոց մանկավարժության կատարելատիպն էր, և գրեթե երկուսն էլ սահմանված էին մանուկներին բթացնելու և թե՛ բարոյապես, թե՛ մտավորապես սպանելու համար: Այդ դպրոցներից հետո, Հայրիկի դպրոցը, տարակույս չկա, որ աշխարհի յոթն հրաշալիքներից մեկն էր երևում ինձ: Եվ իրավ, նա իր տեսակի մեջ առաջին օրինակն էր այդ երկրում, և գուցե այդ էր պատճառը, որ իբրև նորություն ենթարկվել էր այնքան հալածանքների: Ես, իհարկե, չէի կարող քննել նրա ներքին, ուսումնական կազմակերպությունը, նրա ծրագիրը, ինձ գրավում էր նրա արտաքինը միայն: Այստեղ առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտները դասավորված էին կարգով նստարանների վրա և ոչ թե, որպես տեր Թողիկի դպրոցում, խառնիխուռն նստած էին հատակի վրա, իրանց տակին փռած ունենալով մի կտոր հասիր կամ այժի մորթի, որ բերում էին իրանց տներից: Այստեղ առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտները դասավորած էին զանազան դասատներում, և յուրաքանչյուր դասատան մեջ վարժապետը պարապում էր բոլորի հետ միասին: Բայց տեր Թողիկի դպրոցում, առանց ուշադրություն դարձնելու նրանց հասակի և ուսման աստիճանի վրա բոլոր աշակերտներին անխտիր ածել էին մեկ սենյակում, ինչպես ոչխարներին ածում են մեկ գոմի մեջ,

և վարժապետը պարապում էր յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին, մեկը վայելչագրությամբ էր գբաղված, մյուսը ընթերցանությամբ, երրորդը վարժապետի կոշիկներն էր մաքրում, մի խոսքով, որքան աշակերտներ կային, նույն թվով և բաժանմունքներ կային նույն դասատան մեջ: Այստեղ առաջին անգամ տեսա սև գրատախտակը, որի վրա կավիճով էին գրում: Առաջին անգամ տեսա, որ աշակերտներին սովորեցնում էին առանց փայտի ու ծեծի: Այստեղ ֆալախկա, ճիպոտներ, խրատելու քանոն և դրանց նման պատժական գործիքներ չկային:

Բոլոր դասատուները այցելելուց հետո Հայրիկը մեզ տարավ մի դահլիճ, որտեղ ես տեսա զանազան հանքային վեմեր, չորացած միջատներ, գույնզգույն թիթեռներ և ամենամանր պողոճներ: Միննույն դահլիճում կային զանազան բույսեր ու ծաղիկներ, այնպես լավ չորացած, որ բնավ չէին կորցրել իրանց ձևը կամ գեղեցկությունը: Կային և մի քանի թռչունների պաճուճապատաններ, որոնք ինձ այնպես էին թվում, որ կարծես թե կենդանի լինեին:

Այդ բոլորը մեր աշակերտների հավաքածուն է, պարոն բժշկապետ, ասաց Հայրիկը այնպիսի հրճվանքով, որ կարծես ինքն ևս ուրախանում էր իր սաների առաջին երեխայիքի վրա: Նրանք երբեմն իրանց վարժապետների հետ փոքրիկ արշավանքներ են կատարում մեր շրջակա լեռների վրա և բնության մեջ ծանոթանում են բնության հետ:

Դա հառաջադիմության մի մեծ քայլ պետք է համարել, Հայրիկ, ասաց Ասլանը, որ այստեղ, փոխանակ աշակերտներին գբաղեցնելու աստվա-ծաբանական մթին խնդիրներով, սովորեցնում են բնական գիտություններ:

Իմ համոզմունքն այն է, պարոն բժշկապետ, ասաց Հայրիկը, որ մեր մանուկների կրթության հետ պետք է կապված լինի և այն նպատակը, որ նրանք, բացի լավ քրիստոնյա լինելուց, դառնան և՛ լավ արհեստավորներ, և՛ լավ հողագործներ: Մեր ժողովուրդը աղքատ է և սոված, նա հաց է պահանջում, պետք է ուսումը միջոց տա նրան իր ապրուստը հայթայթելու: Եվ հենց այդ նպատակով՝ ես միացրի այդ դպրոցի հետ և երկրագործական բաժին, իսկ եթե կհաջողվի ինձ, ժամանակով կավելացնեմ և մի արհեստանոց: Իմ վանքի սուրբերը խիստ բարի են և ներողամիտ, նրանք չեն ձանձրանա սղոցի, խարտոցի և մուրճի ձայնից: Այդ

ասելով, ավելացրեց նա, իմ նպատակն այն չէ, թե պետք է բոլորովին զանց առնել հոգևոր կրթությունը, այլ, ընդհակառակը, պետք է ավելի մեծ հոգ տանել նրա մասին: Եվ այդ խնդրի վրա երկար խոսելով, նա իր միտքը բացատրում էր նրանով, թե գաղթականությունը դեպի օտար երկրներ, բացի բազմաթիվ կորստաբեր հետևանքներից, տվեց և մի անբուժելի բարոյական հարված Վասպուրականի ժողովրդին. հայոց պանդուխտները, օտար երկրներում թափառելով, օտար երկրներից տեղափոխեցին իրանց դեռ կուսական դրության մեջ մնացած հայրենիքը՝ բազմատեսակ մոլություններ: Նախնական բարք ու վարքի սրբությունը կորավ, և մարդիկ ընկան ապականության մեջ: Ժողովուրդը այժմ կարոտ է բարոյական մաքրության: Դա, իհարկե, գլխավորապես կրոնի և հոգևոր կրթության գործը պետք է լինի: Ճշմարիտ կրոնը և նպատակահարմար հոգևոր դաստիարակությունը թե՛ եկեղեցու, թե՛ դպրոցի և թե՛ ընտանիքի մեջ, կարող է այդ նպատակին հասցնել, կարող է մեր մանուկներին բարոյական ուղղություն տալ:

Վանքի բոլոր ուշադրության արժանի հիմնարկությունները ցույց տալուց հետո Հայրիկը մեզ տարավ իր սենյակը: Այստեղ պատրաստված գտանք մի պարզ նախաճաշիկ: Սեղանի վրա նա դեռ շարունակում էր խոսել վանական կրթության մասին:

Շատերը, ասում էր նա, հակառակ են վանական կրթության և կարծում են, թե վանքի խուլ և առանձնական կամարների տակ, հին նահատակների ու ճգնավորների պատկերների ազդեցության ներքո, չեն կարող պատրաստվել աշխարհի համար պիտանի մարդիկ: Այդ կարծիքը կարելի էր իրավացի համարել, եթե հայոց վանքը լիներ այնպիսի մի հիմնարկություն, որպես առհասարակ լինում են վանքերը: Եվ նա բացատրում էր հայոց վանքի նշանակությունը թե՛ անցյալում և թե՛ ներկայում, ցույց էր տալիս, որ նա երբեք անջատված չէ եղել ժողովրդից, երբեք չէ ունեցել իր առանձին շահերը, այլ նրա շահերը միշտ կապված են եղել ժողովրդի շահերի հետ: Թեպետ եղել են բացառություններ, որ հիմնվել են կղերական ուղղությամբ վանքեր, բայց դրանք, խորթ և օտար լինելով հայոց ժողովրդի հատկություններին, չեն կարողացել պահպանել իրանց գոյությունը:

Ինչո՞ւ օգուտ չքաղել վանքերից, ասում էր նա, մեր հայրերը թափեցին այնտեղ իրանց արծաթը, նվիրեցին նրանց ընդարձակ անշարժ կալվածքներ, և այդ հարստությունների մեծ մասը դեռ մնացել է:

Առաջ նրանց արդյունքը ծախսվում էին ուրիշ բարեգործական նպատակների համար, իսկ այժմ կծախսենք մեր ժողովրդի գավակների կրթության համար: Ժողովրդից ստացածը կրկին կվերադարձնենք ժողովրդին:

Դուք կարծում եք, Հայրիկ, միայն կրթությունը բավական է կլինի, հարցրեց Ասլանը:

Բավական չի լինի, պատասխանեց Հայրիկը: Ժողովրդի գավակներին ուսում տալով և նրանց միջոցներ չտալով իրանց համար ապրուստ գտնելու, մենք միայն կպատրաստենք ուսումնական թշվառներ: Աղքատությունը այդ ժամանակ ավելի զգալի է լինում, որովհետև որքան ավելանում է մարդու մտավոր զարգացումը, այնքան ավելանում են և նրա կենսական պահանջները: Ռամիկը մի կտոր ցամաք հացով գոհ է մնում, բայց երբ այբ ու բենը մտցրիք նրա գլխում, նա կհասկանա, որ միսը ավելի սնունդ է տալիս: Եվ սև կլինի նրա օրը, եթե միս գտնել չկարողանա:

Ես զարմանում էի այդ եկեղեցականի դատողությունների վրա. նա բոլորովին հակառակն էր ասում, ինչ որ խոսում էին մյուս եկեղեցականները. նա չէր քարոզում աշխարհի ունայնությունը, նա չէր պախարակում կյանքի վայելչությունները, պնդելով, թե մարմինը գրկելով, մարդիկ ավելի մոտենում են երկնքին, ուր պետք է սպասել իսկական երջանկությունը:

Այո՛, ավելացրեց Ասլանը, ուսումը պետք է լինի միջոց կյանքի իրական պահանջները հայթայթելու համար: Ասացեք, խնդրեմ, Հայրիկ, ո՞րն է ձեր կարծիքով ժողովրդի այժմյան ամենաանհրաժեշտ պահանջը, կամ, այլ խոսքով, ինչո՞ւմն է նրա գլխավոր հիվանդությունը, որը շուտափույթ բժշկության կարոտ է:

Կարծես տխրության մի ամպ անցավ Հայրիկի պայծառ դեմքի վրա, և նրա գույնը մռայլվեցավ:

Մեր ժողովրդի հիվանդությունը, ասաց նա, այնքան բազմատեսակ է և բաղադրյալ, որ անկարելի է մի քանի խոսքով բացատրել, պարոն բժշկապետ: Բայց ձեզ, որպես բժշկի, ավելի հասկանալի պետք է լինի, երբ հիվանդությունները բաղադրյալ են, այդ դեպքում, գտնում են ամենագլխավորը, որ մահ է սպառնում հիվանդի կյանքին, և նրանից են սկսում բժշկությունը:

Այդ իրավ է: Բայց ո՞րն է գլխավոր հիվանդությունը:

Իմ կարծիքով գաղթականությունը:

Եվ նա սկսեց երկար խոսել այդ առարկայի վրա, բացատրելով այն միտքը, թե հային պետք է հնար տալ, որ կարողանա ապահովել իր ապրուստը հայրենի հողի վրա, և ստիպված չլինի օտար երկրներում հաց որոնել:

Ես հասկանում եմ, երբ եվրոպացին գաղթում է, ասաց նա: Նրա երկիրը այնքան նեղ է, մարդիկը այնքան բազմացել են, որ հողը չէ բավականանում: Իսկ մեզ մոտ հողը ընդարձակ է, բայց մարդիկ նրանից օգուտ քաղել չեն կարողանում:

Ուրեմն ինչի՞ց է հատաչ գալիս գաղթականությունը:

Շատ և շատ պատճառներից. նրանցից, որ երկրագործությունը դեռ իր նահապետական դրության մեջն է, նրանից, որ ժողովրդի արդյունաբերող մասը, մշակը, կողոպտվում է գանազան հարստահարողներից, նրանից, որ ճանապարհների հաղորդակցությունները վատ են, և երկրի բերքը չէ արտահանվում, նրանից, որ մենք չունենք ոչ մի ընկերություն, ոչ մի հիմնարկություն, որ նպաստեր երկրի տնտեսական դրությունը բարվոքելու... Ո՞ր մեկը ասեմ:

Դուք կարծում եք, այժմյան հանգամանքների մեջ հնար կա՞ բարվոքելու...

Խոսակցությունը անցավ այն առարկայի վրա, թե արդյոք կարելի՞ է մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող կառավարությունը, փոխանակ նպաստելու, ինքն է արգելք դնում ամեն հատաչադիմության, ուր մահմեդական ցեղերի կամայականությունը չափ և սահման չունի, ուր մարդու կյանքը, կայքը ամեն րոպե վտանգի ենթակա էր, մի այդպիսի երկրում կարո՞ղ է հայը անձնատուր լինի խաղաղ

աշխատության և տնօրինել իր կյանքի բարին: Հայրիկը ասաց.

Մեր շրջապատող աննպաստ հանգամանքների մեջ, իրավ է, մեր ժողովուրդը չէ կարող իրան նվիրել խաղաղ աշխատության, և այդ պետք է գլխավոր պատճառներից մեկը համարել, որ շատերը դուրս են փախչում հայրենիքից, գնում են օտար երկրներում բախտ որոնելու: Բայց խո բոլոր հանցանքը չէ՞ կարելի դնել միայն չարագործի վրա, որ կողոպտում է, հափշտակում է ուրիշի աշխատության արդյունքը: Նույնքան հանցավոր պետք է համարել և նրան, որ թույլ է տալիս իրան կողոպտել: Ես հավատացած եմ, որ քուրդ ավուզակը երբեք չի մոտենա հայի ոչխարների հոտին, եթե գիտենա, որ կհանդիպի տիրոջը՝ հրացանը ձեռին:

Ես էլ այդպես եմ կարծում, ասաց Ասլանը: Բայց ինչո՞ւ հոգևորականությունը, որ կարող էր ավելի ազդել, չէ քարոզում հայերին փոքր ի շատե անձնապաշտպանության սովորել: Արևելքում կրոնը և հոգևորականությունը միշտ դեր են խաղացել ամեն մի հասարակական շարժումների ժամանակ և պիտի խաղան:

Հայրիկի դեմքը դարձյալ մռայլվեցավ:

Ես իմ պաշտոնակիցներից ա՛յդ չեմ սպասում, ասաց նա, որ նրանք քարոզեին ժողովրդին անձնապաշտպանության սովորել. ես նրանցից շատ գոհ կլինեի, եթե ստրկության չսովորեցնեին: Նրանք ամեն հոգսեր կառավարության վրա են դնում: Կառավարության գործն է, ասում են, հսկել կարգի և ժողովրդի հանգստության վրա: Իսկ երբ ինքը՝ կառավարությունը, թույլ է, անկարգ է, այլևս ի՞նչպես կարող է կարգ պահպանել: Նրանք այդ չեն մտածում և միշտ սպասում են, որ մի օր ամեն բան ինքնիրան կլավանա...

Հետո Հայրիկը մեծ ցավակցությամբ սկսեց խոսել այն երկպառակության վրա, որի պատճառով ամբողջ տասնյակ տարիներ Վանա հայ հասարակությունը ալեկոծության մեջ էր գտնվում, և որը այնքան աղետավոր չարիքների առիթ եղավ: Ժողովուրդը երկու կուսակցության էր բաժանված. մեկի պարագլուխն էր տեղային հոգևոր առաջնորդը մի քանի հարուստ աղաների և դավաճան էֆենդիների հետ, որոնք կառավարության պաշտոնների մեջ էին գտնվում, իսկ

մյուս կուսակցության պարագլուխը նորահաս երիտասարդության մի խումբ էր, որոնց թվին պատկանում էր և Հայրիկը: Մի կողմում ուժ, հարստություն և իշխանություն, մյուս կողմում՝ եռանդ, բարի ցանկություններ և տկարություն: Մեկը անկարգ կառավարության կողմն էր, իսկ մյուսը՝ նեղված, հարստահարված ժողովրդի: Մեկը պահանջում էր կուրություն և անպայման հնազանդություն, իսկ մյուսը բողոքում էր կատարվող անիրավությունների դեմ: Այդ բոլորը լսելուց հետո, ես այն ժամանակ միայն ավելի պարզ հասկացա, թե ի՞նչն էր գրգել հոգևոր առաջնորդին և նրա կուսակից Էֆենդիներին դավադրություն գործ դնել Հայրիկի կյանքի դեմ: Եվ այդ բոլորը պատմում էր նա հանդարտ և հանգիստ կերպով, առանց վրդովվելու և առանց բարկության: Ատելության մի նշույլ անգամ չէր նկատվում նրա խաղաղ դեմքի վրա: Բայց նրա սառնասրտությունը առաջ էր գալիս ոչ թե անտարբերությունից, այլ նրա մեծահոգությունից և բարձր առաքինությունից, որով ներողամտությամբ էր վերաբերվում դեպի իր թշնամիների չարությունները: Բայց, միևնույն ժամանակ, չէր կարելի չնկատել նրա խոսքերի ու ձայնի մեջ մի ցավ, մի դառն և խորին ցավ, որ թաքնված էր նրա սրտում. թե ինչո՞ւ այդպես պետք է լիներ, թե այդ անհամաձայնությունը, այդ երկպառակությունները, այդ ներքին կոհվր ո՞րքան ջլատում էին նրանց ուժերը, որքան ժամանակ էին խլում նրանցից, երբ կարող էին ավելի օգտավետ, ավելի նպատակահարմար գործերով զբաղված լինել:

Ահա՛ այդպես է լինում, շարունակեց նա, երբ հոգևորականությունը չէ հասկանում, կամ չէ ցանկանում հասկանալ իր իսկական կոչումը, թե ինքը Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն հավատացյալ ժողովրդի սպասավորն է և նրանից ընտրված մի պաշտոնյա, թե իր բոլոր գործունեությունը պետք է նվիրված լինի նույն եկեղեցու սպասավորությանը և բարեկարգությանը, այդ դեպքում, նա շեղվում է ուղիղ ճանապարհից և ընկնում է մոլորությունների մեջ: Նա ծառայից դառնում է տեր, սկսում է իշխել և ծառայեցնել, իհարկե, ծառայեցնել իր շահերի համար: Այդ ժամանակ նա միանում է մարմնավոր իշխանության հետ, որ իրան նույնպես տեր է համարում և նրա կողմն է բռնում: Որքան և անկարգ լիներ այդ իշխանությունը, այնքան ավելի նպաստավոր է նրա համար: Ուրեմն, այլևս ինչո՞ւ ենք զարմանում, որ մեր քաղաքի հոգևոր առաջնորդը միացած է նահանգապետ փաշայի հետ, և ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում խեղճ ժողովրդին...

Ես փաշայի հետ տեսնվեցա, ասաց Ասլանը, նա չափազանց խորամանկ մարդ երևաց ինձ:

Եվ խաբեբա մարդ, ավելացրեց Հայրիկը: Ինչպես ամեն թուրք պաշտոնակալ:

Երեկոյան պահուն, երբ օդը փոքր-ինչ գովացավ, Հայրիկը մեզ տարավ և երկար ման էր ածում իր վանքի շրջակայքում: Մեծ բավականությամբ ցույց էր տալիս նա այն բոլորը, ինչ որ արել էր և ինչ որ դիտավորություն ուներ անելու: Այդ եռանդոտ մարդը այն տպավորությունն էր գործում ինձ վրա, որպես մի լավ հողագործ, որին ծանոթ են իր ագարակի բոլոր բույսերը, բոլոր տունկերը, և որը գիտե նրանց բնավորությունը, ուսումնասիրել է նրանց կյանքը, և որը այնքան սիրում է նրանց, որպես մի քնքուշ տիկին սիրում է իր ձեռքով ցանած և իր ձեռքով հասցրած ծաղիկները: Նա ցույց էր տալիս այս և այն դաշտերը, ասելով.

Ահա՛ այնտեղ սկսել են տորոնի մշակությունը, այդ առաջին փորձն է մեր կողմերում, որը մեծ արդյունք է խոստանում, ահա՛ այնտեղ թթենիներ են տնկած, դիտավորություն ունենք շերամապահությունը փորձել:

Խոսում էր գետնախնձորի մշակության մասին, ասելով.

Գիտե՞ք, պարոն բժշկապետ, մի քանի տարի առաջ գետնախնձորը այստեղ բոլորովին անծանոթ էր. մեր վանքը առաջինը եղավ, որ սկսեց մշակել և մինչև այսօր մեծ դժվարություններ է կրում գյուղերում տարածելու: Մեր տերտերները դեռևս չեն լուծել այն հարցը, թե արդյոք գետնախնձորը կարելի՞ է ուտել պահոց օրերում:

Ասլանը ժպտաց:

Շատերը ինձ մեղադրում են, շարունակեց նա, թե ինչո՞ւ վանքում ես հիմնեցի երկրագործական դպրոց, թե մի այդպիսի հիմնարկություն բոլորովին հակառակ է վանքի նշանակությանը և այլն: Ասեցեք խնդրեմ, պարոն բժշկապետ, ո՞վ արդյոք, ավելի քան վանականը, պետք է ծանոթ լինի երկրի ու նրա մշակության գործի հետ: Վանքը լոկ աղոթատեղի չէ, նա ունի ընդարձակ տնտեսություն, որը, կանոնավոր կերպով կառավարելու համար, պետք է երկրագործական մեծ

հմտություններ ունենալ: Կարդացեք մեր վանքերի պատերի վրա քանդակած արձանագրությունները և դուք կտեսնեք, որ, սկսյալ մեր հին թագավորներից, իշխաններից և իշխանուհիներից, մինչև մեր ժամանակների բարեպաշտները, ընծայել են մեր վանքերին ամբողջ գյուղեր, ագարակներ, ընդարձակ անտառներ, այգիներ և այլն, այնպես որ, վանքերը մեր կողմերում, և առհասարակ Հայաստանի մեջ, ամենահարուստ կալվածատերերն են: Վանականները ի՞նչպես կարող են կառավարել այդ կալվածները, եթե ծանոթ չեն գյուղատնտեսության հետ: Ամենաբարեխիղճ կապալառուն անգամ կարող է խաբել նրանց: Բացի դրանից, իրանց անընդունակությամբ միշտ կարող են վատնել կալվածները, ինչպես շատ վանքերինը վատնված է:

Ասլանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրությամբ լսում էր, հարցրեց.

Դուք որևիցե վտանգ չե՞ք նախատեսում, Հայրիկ, երբ վանականները իրանց կալվածական հարստության հետ կստանան և՛ կրթություն, և՛ ուսում:

Ի՞նչ վտանգ կարելի է սպասել կրթությունից, հարցրեց Հայրիկը ոչ սակավ զարմանալով:

Այն վտանգը, որ կոչվում է կղերականություն: Մինչև այսօր ձեր վանականները անգոր և անվնաս էին, որովհետև անկիրթ էին, բայց, կրթվելով, նրանք ուժ կստանան, կաշխատեն իշխել ժողովրդի վրա և հարստահարել նրան:

Այդ հագիվ կարող է պատահել մեր մեջ, պատասխանեց Հայրիկը:

-«Կղերականությունը» հակառակ է մեր եկեղեցու ոգուն, որը կատարյալ ժողովրդական բնավորություն ունի: Եվ եթե վանականները կրթվելով կարող են բռնանալ ժողովրդի վրա և հարստահարել նրան, չէ՞ որ, որքան կրթվեն վանականները, նույն չափով և գուցե ավելի կկրթվի ժողովուրդը, և այսպիսով ուժերի հավասարակշռություն կպահպանվի, և մեկը մյուսին չէ կարող ճնշել: Հոգևորականությունը այն ժամանակ միայն սկսում է վտանգավոր դառնալ, երբ իր զարգացած աստիճանով շատ բարձր է լինում ժողովրդից:

Ասլանը չկամեցավ այդ հարցի մասին երկար խոսել, որովհետև շատ վիճելի էր: Արեգակը արդեն սկսել էր խոնարհվել դեպի իր մուտքը: Հայրիկը չէր շտապում

վերադառնալ գրոսանքից և, ինչպես երևում էր, նա դիտավորություն ուներ այն գիշեր պահել մեզ վանքում: Բայց Ասլանը շնորհակալությամբ հրաժարվեցավ, ասելով, որ քաղաքում հարկավոր գործ ունի և չէ կարող մնալ: Երբ վերադարձանք վանքը, Ասլանը ինձ պատվիրեց, որ իսկույն ձիաները պատրաստել տամ: Ես գնացի դեպի ախոռատունը, իսկ նրան թողեցի Հայրիկի հետ միայնակ:

ԺԶ

ՄԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արևը մտել էր, և երեկոյան մութը բավական թանձրացել էր, երբ մենք, մեր ձիաները հեծնելով, մեծ գոհունակությամբ մնաք բարյավ ասեցինք Հայրիկին և, դուրս գալով վանքից, սկսեցինք իջնել Վարազա լեռան գառիվայրը: Ճանապարհը Հայրիկի շնորհիվ հարթած էր, և մենք մեծ դժվարություն չէինք կրում իջնելու ժամանակ: Մեզ ուղեկցում էր մի քահանա, որին կոչում էին տեր Եղիշե: Թե ի՞նչ գործ ուներ նա վանքում կամ ինչո՞ւ եկավ նա մեզ հետ և կամ ի՞նչ էր խոսում նա ճանապարհին Ասլանի հետ, այդ ես չգիտեմ, որովհետև նրանք հիսուն քայլով ինձանից առաջ էին գնում, իսկ ես իմ ձիու դանդաղ ընթացքով գնում էի նրանց ետևից: Միայն այդ մարդու անցյալ և ներկա կյանքը բովանդակում էր իր մեջ մի քանի այնպիսի գծեր, որ անկարելի էր չհետաքրքրվել նրանով: Նա ոչ մի տեղում կանոնավոր ուսում չէր ստացել. սկսյալ իր պատանեկության հասակից, նա եղել էր այն ըղձախնդիր ուսումնասերներից մեկը, որ, հին դարերի փիլիսոփաների նման, երկար թափառել էր գանազան երկներում գիտություն մուրալու նպատակով: Նա դիմել էր այս և այն նշանավոր քերականին, ճարտասանին, տրամաբանին, աստվածաբանին, նա մտել էր նաև անապատական աբեղաների միաբանության մեջ, բայց ոչ մի տեղում իր ուսումնասիրությանը չէր կարողացել հագուրդ տալ: Նա մտել էր մինչև անգամ մի եզվիտական դպրոց և շուտով թողել էր: Նա կենակցություն էր ունեցել Դամասկոսի շեյխերի և Լիբանանի ռաբբիների հետ: Նրա մոլաշրջիկ կյանքը և ամեն տեղ իր որոնածը չգտնելը՝ ծնեցրին նրա մեջ մի տեսակ թերահավատություն դեպի ամեն ինչ: Եվ այլ կերպ լինել կարող չէր: Նրան չհաջողվեցավ հասնել այն աղբյուրներին, որտեղից մաքուր ու պարզ

բխում է ճշմարտությունը: Նրա ժամանակում կանոնավոր դպրոցներ չկային, այլ կային միայն անհատներ, որոնք իրանց չքավոր գիտությանը այնքան մեծ նշանակություն էին տալիս և այնքան թանկ գնով էին վաճառում, որպես մի քուրմ իր սրբությանը: Դրանց մոտ պետք էր շատ տարիներ սպասավորել և նրանց բոլոր հաճույքը կատարել, մինչև նրանք արժանի կհամարեին մի փոքր մասն տալ իրանց գիտությունից:

Բայց տեր Եղիշեն առողջ դատողության տեր մարդ էր: Երկարամյա փորձերը, ամեն տեսակ անձանց հետ շփվելը՝ առաջ էին բերել նրա մեջ բոլորովին ինքնուրույն համոզմունքներ, և նրա բոլոր գաղափարները, թեև ըստ մեծի մասին անճիշտ, բայց իր սեփական մտածության արդյունք էին: Վերադառնալով իր հայրենիքը, Վան, նա հանդիպեց Հայրիկին, որի հետ իսկույն բարեկամացավ և որի ազդեցության ներքո բոլորովին ուրիշ ուղղություն ստացավ: Այստեղ նա վճռեց իրան նվիրել մանուկների կրթության գործին և, մտածելով, որ իբրև կրոնավոր, ավելի հեշտ կլինի իրան գործել ժողովրդի մեջ, ձեռնադրվեցավ քահանա: Որպես քահանա, նա հրաժարվեցավ ծուխից, հրաժարվեցավ և այն արդյունքներից, որ յուրաքանչյուր քահանա ստանում է իր ծուխից: Այդ արեց նա այն մտքով, որ փոքր-ինչ անկախ դիրք ստանա և, մանավանդ, որ ընդհարումներ չունենա մյուս եկեղեցականների հետ, որը անխուսափելի է դառնում, երբ մեջտեղում շահերի խնդիր կա: Նա բավականացավ մի փոքրիկ օրհորդական դպրոցով, որ պահում էր իր տան մեջ: Այս առաջին օրհորդական դպրոցն էր, որ բացվեցավ Վանա մեջ, բայց որպես առաջինը և որպես մի նոր և անսովոր հիմնարկություն, նրա կյանքը կարճատև եղավ: Սկզբում նույնիսկ քահանաները եղան, որ գրգռեցին հասարակության տգիտությունը նրա դեմ, ցույց տալով ուսումը աղջկանց համար՝ մի անբարոյականացնող ձեռնարկություն: Քաղաքի սրբազան առաջնորդը, որ կարող էր խաղաղացնել հասարակության հուզմունքը, ինքը ավելի բորբոքեց, և դպրոցը երեք տարի գոյություն ունենալուց հետո փակվեցավ: Այդ անցքը խիստ դառն կերպով ազդեց տեր հոր սրտին, երբ իր գործունեության հենց առաջին քայլում հանդիպեց այդ տեսակ անհաջողության: Բայց նա համբերող և երկայնամիտ մարդ էր, նա վշտացավ, բայց չհուսահատվեցավ:

Գիշեր էր, երբ մենք հասանք Այգեստան: Տեր հայրը հրավիրեց մեզ իր տունը ընթրիք ուտելու: Ասլանը, որ սովորություն չուներ այդ տեսակ հրավերքներ ընդունել, սիրով հանձն առեց նրա առաջարկությունը: Ընթրիքն անցավ բավականին զվարճալի կերպով. տեր հայրը պատմում էր գանազան արկածներ իր ճանապարհորդություններից, պատմում էր, թե ինչ էր տեսել և ինչ էր արել գանազան երկրներում, խոսում էր Հայրիկի մասին, նրա աշխատությունների մասին, խոսում էր տեղային քահանաների սոցիալական մասին, և նրա խոսակցությունները այնքան հետաքրքիր էին, որ բոլորը ես մեծ ուրախությամբ լսում էի:

Դուք կարծում եք տիկինը կարո՞ղ է գալ, հարցրեց Ասլանը քահանայից, ընթրիքի սեղանը հավաքելուց հետո:

Կարող է, և անպատճառ այս գիշեր այստեղ կլինի, պատասխանեց քահանան վստահությամբ:

Բավական դժվար կլինի նրա համար... ի՞նչպես կարող է... կրկնեց Ասլանը թերահավատությամբ...

Նա իր բանը գիտե... նա այդ տեսակ գործերի համար բավական խելք ունի... ասաց քահանան:

Ասլանը մեծ անհամբերությամբ սպասում էր մի տիկնոջ, այդ տիկինը տեր հոր քույրն էր: Տեր հայրը իր հայրենիքից բացակա գտնված ժամանակ, նրա տանը պատահել էր երկու անփոխարինելի կորուստ. մայրը վախճանվել էր, իսկ միակ քույրը, անտեր մնալով, բռնությամբ հափշտակվել էր և մի տաճկի ամուսին էր դարձել: Այդ հափշտակությունը, որովհետև երկրի սովորական դեպքերից մեկն էր, անցել էր խիստ ներողամտությամբ հայ հասարակության կողմից. իսկ տեր հայրը, որ անչափ սիրում էր իր քրոջը, որպես երևում էր, չէր կարող մոռանալ այդ դժբախտությունը: Մահմեդականությունը շատ պայմաններ ունի, ոչ միայն օտարագրվածներին ամենայն դրությամբ որսալու, այլև նրանց թե՛ կրոնապես և թե՛ ազգայնապես իր հետ միացնելու: Այդ էր, որ ավելի ցավեցնում էր տեր հորը: Մի հայ աղջիկ կամ տղա, կամավ, թե ակամա, երբ մահմեդականի հետ է ամուսնանում, այնուհետև կտրվում են նրա բոլոր հարաբերությունները իր

ազգակիցների հետ և այլևս իրան հայ կոչել չէ կարող: Մի հայի պատահելիս՝ նա իրավունք չունի հայերեն խոսել. նա գրկվում է մինչև անգամ իր ծնողների տունը գնալուց. և «հայ» անունը նրա բերանում այնուհետև փոխվում է «գավուր» անունով, որից պետք է խորշիլ, որին պետք է պիղծ համարել: Բայց տեր հոր քույրը այդ մասին մի գեղեցիկ բացատրություն էր կազմում. նա մնացել էր հավատարիմ թե՛ իր ազգին և թե՛ կրոնին, թեև ամենայն զգուշությամբ մահմեդականներից թաքցնում էր իր զգացմունքները: Նա սիրում էր իր եղբորը և երբեմն գաղտնի կերպով գալիս էր նրա տունը, ուրախանամ էր նրա երեխաներով և փառք էր տալիս աստծուն, որ իր հոր տան օջախը իսպառ մարած չէր:

Թելի-խաթունը, այդպես էին կոչում այժմ նրան, քաղաքի ոստիկանության գլխավորի կինն էր: Նրա ամուսինը կոչվում էր Լաթիֆ-բեկ: Դա այն չարագործների տեսակիցն էր, որոնց ոստիկանի պաշտոնը բավական ընդարձակ հարմարություններ է ընծայում՝ իրանց անբարոյական ցանկությունները կատարելու: Գողերի գաղտնի ընկեր էր նա, ավագակների պաշտպան, սպանությունների մասնակից, մի խոսքով, հազիվ թե քաղաքում մի որևիցե անիրավություն գործվեր, և նրա մատը խառն չլիներ: Բայց միևնույն ժամանակ նահանգապետ փաշայի սիրելին էր նա:

Իսկ տիկինը այնքան բարոյական ուժ ուներ, որ իր քաղցր բնավորությամբ, խելքով ու շնորհքով, եթե ոչ բոլորովին կարողացել էր զսպել այդ գազանին, բայց շատ անգամ հաջողվում էր նրան՝ մեղմացնել իր ամուսնու բարբարոսությունները: Նա միևնույն ժամանակ սիրելի էր իր ամուսնուն: «Ի՞նչ անեն... սովորել են... եթե այն հացը, որ ուտում են, հառամ չլինի, չեն կարող մարսել», այդ էր լինում ոստիկանի պատասխանը, երբ տիկինը խրատում էր նրան: Նրա տան մեջ շատ անգամ կատարվում էին եղեռնական խորհուրդներ մեկին սպանելու, մյուսին կողոպտելու, երրորդի տանը կրակ տալու և այդ տեսակ խորհուրդներ ըստ մեծի մասին վերաբերում էին քրիստոնյաներին: Եթե տիկինը չէր կարողանում խափանել չարությունը, այն ժամանակ նա, իրան բոլորովին անհայտության մեջ պահելով, զգուշացնում էր, որտեղ որ հարկն էր, և չարիքի առաջն առնում էր: Այդպես, երբ որ նա հայտնի կերպով անկարող էր ներգործել, դիմում էր գաղտնի միջոցների:

Նա թշվառ էր, նա անբախտ ամուսին էր: Բռնությանը հափշտակեցին նրան հայրենի տնակից, բռնությանը ստիպեցին նրան ուրանալ իր կրոնը, իր ազգը, նա սովորեց ասել բռնությունը, և նրա վշտացած սրտում զարգացավ մի խուլ բողոք դեպի ամեն շարություն: Իր թշվառության գիտակցությունը ծնեց նրա մեջ կարեկցություն և դեպի օտարի թշվառությունը: Մասնավոր, անձնական զգացմունքը ընդարձակ կերպարանք ստացավ և տարածվեցավ իր ազգայինների վրա, որոնք միևնույն տառապանքների մեջն էին: Այն եղեռնական տեսարանները, որոնք շատ անգամ հանդիսանում էին նրա տան մեջ, այն անիրավությունները, որոնք համարյա ամեն օր կատարվում էին իր շուրջը, ավելի և ավելի բորբոքում էին նրա դատն ատելությունը դեպի այն ազգը և դեպի այն կառավարությունը, որ այդ բոլորը մեքենայում էր: «Ես վաղուց կթողնեի այդ տունը, ես շուտով կհեռանայի այդ գազանների որջից, երբեմն ասում էր նա իր եղբորը, քայց համբերեցի և մնացի, որ որքան կարող եմ, օգնեմ թշվառներին»...

Նա իրան գոհել էր, ուրիշ գոհեր պաշտպանելու համար: Այդ էր միայն մխիթարում նրան:

Ես հետո ավելի մոտ ծանոթություն ունեցա այդ տիկնոջ հետ, այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ նրա աշխատությունները՝ դարման տանելու իր ազգայինների թշվառություններին՝ չէին սահմանափակվում միայն այսպիսի մասնավոր օգնություններով, նրա նպատակները շատ ընդարձակ էին, նա ուներ բավականին հիմնավոր գաղափարներ՝ տիրող շարիքը բառնալու համար: Այդ գաղափարները զարգացել էին նրա մեջ մասամբ իր անբախտ և ճնշյալ դրությունից, իսկ առավելապես եղբոր ազդեցությունից: Նրա հարաբերությունները Ասլանի հետ, որպես երևում էր, նոր չէր: Այդ ես նկատեցի իսկույն, երբ նա եղբոր հետ ներս մտավ մեր սենյակը: Նա մոտեցավ և մի տարապայման համարձակությամբ, որ խիստ օտարոտի էր հարեմի կնոջ համար, նստեց Ասլանի մոտ և, նրա աջը առնելով իր ձեռքերի մեջ, ժպտալով ասաց.

Ախ, որքան ցանկանում էի քեզ տեսնել... ո՞ր էիր, ի՞նչ ես այդքան թափառում այդ վանքերում...

Վանքերն էլ պետք է տեսնել, ասաց Ասլանը նույնպես ժպտալով, մեր ժողովուրդը դեռ չէ ազատվել վանքերից...

Բայց քո դեմ որոգայթներ են լարվում, գիտե՞ս:

Գիտեմ... և հենց դրա համար ուզում էի տեսնել քեզ:

Դու մատնված ես...

Այդ ես վաղուց սպասում էի:

Տիկինը տվեց Ասլանին մի նամակ, որի կարդալու միջոցին դեմքը բոլորովին այլայլվեցավ, հետո իր սովորական սառնասրտությամբ հարցրեց.

Այդ նամակը ի՞նչպես ընկավ քո ձեռքը:

Տիկինը պատմեց, թե մի քանի օր առաջ փաշայի քարտուղարը բերեց իր ամուսնի մոտ այդ նամակը և հանձնեց նրան, փաշայի կողմից պատվիրելով, որ ամեն հնարներ պետք է գործ դնել, որպեսզի գտնվի նամակի մեջ նկարագրված անձը: Իսկ տիկինը գաղտնի լսում էր նրանց խոսակցությունը և իսկույն հասկացավ, թե գործն ումն էր վերաբերում և ամուսնու բացակայության ժամանակ նրա թղթերի միջից վեր առեց նամակը:

Նամակը գրած էր տաճկերեն լեզվով, նրա բովանդակությունը մոտավորապես այս էր, թե սուրբ տիրամոր տոնախմբության ժամանակ հայտնվեցավ մի աբեղա, որ լեռնային ճգնավորի կերպարանքով թափառում էր ուխտավորների մեջ: Հետո կեղծ ճգնավորը, վանեցի վաճառականի ձևի մեջ մտած, գնաց եզիդիների ցեղապետի վրանը, նրա մոտ մնաց մի ամբողջ օր (եզիդիների ցեղապետը հայտնի թշնամի է կառավարության): Այնտեղից դուրս գալուց հետո նա անհայտացավ, բայց նամակագիրը շատ հավանական էր համարում, որ անպատճառ Վան եկած պետք է լինի: «Խաբեբան դավադիրների մի մեծ խմբի գլխավոր անդամներից մեկն է, որոնք ամեն տեղ խռովություն են սերմանում: Այդ անհրավները չափազանց հանդուգն և ճարպիկ մարդիկ են, որոնց անձնանվիրությունը իրանց գաղափարին՝ հասնում է վերին աստիճանի մոլեռանդության և, այդ պատճառով, ավելի վտանգավոր են: Եթե Վան եկած

լինի, նա անպատճառ մի որևիցե նոր կերպարանքի մեջ մտած պետք է լինի»:
Հետո ավելացրած էր:

«Իմ այս տեղեկություններով ես գլխավորապես պարտական եմ սուրբ Տիրամոր վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետին, որը մեր հավատարիմն է և անձամբ ձերդ վսեմության ծանոթ: Դա միևնույն անձնավորությունն է, որին անցյալ տարի դուք պատվեցիք, պարգևելով մի թանկագին մուշտակ: Նա ինքը մի բարեբախտ դիպվածով կարողացել էր երևան հանել գաղտնիքը, երբ խաբեբան արդեն այստեղից հեռացել էր: Ես անմիջապես մարդիկ ուղարկեցի նրան կալանավորելու, բայց իմ մարդիկ դժբախտաբար նրա հետքը կորցրել էին»:

Նամակը ուղղված էր Վանի նահանգապետ փաշային և ստորագրած էր միևնույն քուրդ Շարիֆ-բեկի անունով, որին մենք տեսանք սուրբ Տիրամոր վանքի տաճարում, ուր եկած էր նա իր բաժին գանձանակադրամը ստանալու: Բեկի ստորագրության ներքև դրոշմված էին Կարապետ հայր սուրբի, տեր Թողիկի և իմ քեռի Պետրոսի կնիքները այսպիսի մակագրությամբ.

«Մենք հաստատ գիտենք և վկայում ենք, որ բոլորը, ինչ որ գրել է բեկը, ճշմարիտ է և ուղիղ»:

Մեկը վարդապետ, մյուսը քահանա, իսկ երրորդը ժողովրդի ներկայացուցիչ, իրավ, լա՛վ գույգեր են... ասաց Ասլանը ծիծաղելով և նամակը մի կողմ դնելով:

Հետո նա դարձավ դեպի տիկինը այս խոսքերով.

Դու ինձ ասում ես, նագելի տիկին, թե ինչո՞ւ եմ ես թափառում վանքերում: Ախար ես աշխատում եմ, եթե նրանցից մի բարիք գտնել չեմ կարող, գոնե նրանց չարը մեզանից հեռացնեմ: Տեսնո՞ւմ ես, ովքեր են մեր մատնիչները...

Կարծես տխրության մի անպ անցավ տիկնոջ համակրական դեմքի վրա:

Դու այդ նամակը գողացել ես, պետք է տանես դարձյալ իր տեղը դնես, խոսքը փոխեց Ասլանը:

Կարծեն աստված իմ այդ գողությունը մեղք չի համարի, ասաց տիկինը ժպտալով:

Ես էլ կարծում եմ, որ մեղք չի համարի, բայց քո ամուսինը կասկածանքի մեջ կընկնի, երբ կտեսնե, որ նամակը իր տեղումը չէ: Դու այն ասա՛, հիշո՞ւմ ես, թե ուրիշ ի՞նչ խոսեց փաշայի քարտուղարը, երբ նամակը հանձնեց քո ամուսնուն:

Բոլորը հիշում եմ:

Ո՞ւմ վրա կասկած ունեին:

Քո վրա: Իմ ամուսինը ասաց քարտուղարին. «Այդ եվրոպացի բժիշկը իմ աչքում մի բարի պտուղ չի երևում»... Իսկ քարտուղարը պատասխանեց, թե բժիշկը հայոց առաջնորդի մոտ հյուր է կանչված, փաշան նույնպես հրավիրված է, այնտեղ պետք է փորձել նրան: Իրա՞վ դու հրավիրված ես առաջնորդի մոտ:

Այո՛:

Ես խորհուրդ կտայի չգնալ, փորձանքի մեջ կընկնես:

Չենց դրա համար, որ նրանք պետք է ինձ «փորձեն», հարկավոր է գնալ:

Իմ ամուսինը նույնպես այնտեղ կլինի: Նա շատ վտանգավոր մարդ է:

«Աղվեսը հավանոցի մեջ առյուծ կդառնա»: Նա վտանգավոր է, այո՛, բայց այստեղի ողորմելի հայերի համար:

Այնուամենայնիվ, զգուշանալ պետք է:

Դու առաջ միշտ քաշալերում էիր ինձ, տիկին, իսկ այժմ վիատեցնում ես: «Ծովը մտնողը թրջվելուց չի վախենա»: Ես այդ տեսակ փորձանքներ շատ եմ տեսել: Խրախուսեցեք, ոգի և շունչ տվեցեք մեզ, տիկին: Մարդկային հասարակության մեջ բարի գործերը ավելի հաջողությամբ կկատարվեն, երբ գործիչների թվում կմասնակցեն և կանայք: Մեսիան առաջինն եղավ, որ հասկացավ այդ կարևորությունը, և նրա մարիամները և մարթաները, քրիստոնեության սկզբում,

ավելի գործ կատարեցին, քան թե պողոսները: Հինգերորդ դարու հայ կանայք վառեցին այն կրակը, որ բորբոքեց Ավարայրի դաշտի հերոսների սրտերը: Եվ այժմյան հայի կյանքում գործերը այն ժամանակ միայն շատ լավ առաջ կգնան, երբ կինը և տղամարդը կբաժանեն աշխատանքը: Դուք այն առաքինի կանանցից մեկն եք, որ պետք է օրինակ տար ձեր քույրերին: Հանգամանքները ձգեցին ձեզ բոլորովին օտար շրջանում. դուք ընկաք թշնամի բանակի մեջ: Մի ուրիշը ձեր տեղը կարող էր բոլորովին կորած լինել: Բայց դուք ապացուցեցիք, որ մարդ կարող է պիտանի լինել իր ազգին, որտեղ և լիներ նա: Մի ժամանակ հայ տիկիները զարդարում էին պարսից թագավորների և մինչև անգամ մոնղոլների խսաների կանանոցները: Եվ այդ տիկիները ավելի օգուտ էին բերում իրանց հայրենիքին, քան ժամանակի թուլասիրտ հայ իշխանները: Նրանք շատ անգամ հեռացնում էին իրանց արյունարբու ամուսինների գազանային բարբարոսությունները խղճուկ Հայաստանից, կամ նրանց շնորհիվ Հայաստանը վայելում էր այս և այն իրավունքները: Դուք, տիկին, նրանցից մեկն եք:

Տիկնոջ գեղեցիկ աչքերի մեջ փայլեց ամոթխածության կրակը: Ասլանի խոսքերը բավական փաղաքշական երևացին նրան: Նա ոչինչ չպատասխանեց, բայց եղբայրը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, հարցրեց.

Ինձ շատ զարմացնում է մի բան, թե ո՞րպես Կարապետ հայր սուրբին կամ նրա համախոհներին կարող էր հայտնի լինել գաղտնիքը:

Շատ հասարակ կերպով, պատասխանեց Ասլանը և պատմեց անցյալ դեպքերից մեկը, որը հատկապես ինձ համար՝ թե՛ շատ հետաքրքրական էր և թե՛ շատ ամոթալի...

Դու հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, տիրամոր վանքի տոնախմբության ժամանակ, այն խաղաղ խորհրդավոր գիշերը, երբ ես և գեղեցիկ Մարոն, նստած նրանց վրանի մուտքի հանդեպ, քաղցր խոսակցության մեջ էինք: Ուխտավորների ընդարձակ բանակի մեջ տիրում էր խորին լռություն: Հանկարծ հեռվից լսելի եղավ երգեցեղության մի հիանալի ձայն: «Այդ ճգնավորի ձայնն է», ասաց Մարոն: Ես «ճգնավորին» ցերեկով տեսել էի Կաթնաղբյուրի ձորում, իսկ նույն գիշերը, փոքր-ինչ առաջ, ես տեսա նրան իմ քեռի Պետրոսի վրանում, նրա և տեր Թողիկի հետ խոսելիս: Ի՞նչ խորհուրդ ունեին, ես չգիտեմ, որովհետև ես շուտով թողի և

հեռացա նրանց մոտից: Երբ Մարոն ասաց ինձ՝ «ճգնավորի ձայնն է», ես հետաքրքրվեցա այդ խորհրդավոր ճգնավորով, և ավելի մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ Մարոն հայտնեց ինձ, որ նա Ասլանն է: Հետո մենք սկսեցինք երկար խոսել ծայտյալ Ասլանի վրա, որ լեռնային ճգնավորի կերպարանքով թափառում էր վանքի շրջակայքում և ուխտավորների բանակի մեջ: Բայց մենք այնքան անզգույշ էինք, որ ամենևին չէինք մտածում, որ վրանի միջից երկու սուր ականջներ լսում էին մեր խոսակցությունը: Դա պատավ Խաթունն էր, որին քնած էինք կարծում: Դու հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, այն սուկալի սպառնալիքները, որ զայրացած Մարոն կարդում էր իմ քեռի Պետրոսի, տեր Թողիկի և նրանց համախոհների մասին: Դու և այն մոռացած չես լինի, որ հետո ես և Մարոն գիշերով գնացինք ծայտյալ ճգնավորի՝ Ասլանի մոտ, գտանք նրան ծովեզերքում մի այրի մեջ և մինչև առավոտ մնացինք այնտեղ: Այդ բոլորը լցնում են պատավ Խաթունի միամիտ գլուխը գանազան կասկածներով, որը, առանց դրանց ևս, իմ և Մարոյի հարաբերությունների վրա միշտ ծուռն աչքով էր նայում: Խաթունը մոլեռանդ է, դա այն հավատավոր կանանցից մեկն է, որ կարծում են թե ամեն բան պետք է ասել տերտերին: Իսկ այդ դեպքում, նա ավելի պատճառներ ուներ հայտնելու տեր Թողիկին բոլորը, ինչ որ լսել էր նա մեր այն գիշերվա խոսակցությունից: Ասում են, պատճառներ ուներ, որովհետև Մարոյի անխոհեմ սպառնալիքները վերաբերում էին ըստ մեծի մասին տեր Թողիկին, և հավատավոր պատավր պարտք էր համարել զգուշացնել քահանային: Տեր Թողիկը, ինչպես հայտնի է, այն տեսակ անձինքներից է, որ «սև ջրից սեր կքաղեն», այսինքն, ամենաչնչին բանից օգուտ քաղել գիտե: Իսկ պատավր հայտնել էր նրան շատ բան: Նա թափ էր տվել պատավի միամիտ գլխից բոլորը, ինչ որ հայտնի էր որսորդի տան և նրա այցելուների մասին: Այնուհետև տեր Թողիկը, ոչ այնքան անձնապաշտպանության զգացմունքից դրդված, որքան վրեժխնդրության ախտով կատաղած, վճռում է պատժել Ասլանին, մանավանդ, որ Ասլանի և նրա ընկերների գործունեությունը ամենևին համակրելի չէր թե՛ տեր հորը և թե՛ նրա համախոհներին: Նա անմիջապես հայտնում է իմ քեռի Պետրոսին և Կարապետ հայր սուրբին իր ստացած տեղեկությունները, հետո իմացում են տալիս Շարիֆ-բեկին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Ս. Տիրամոր վանքում, և չորսը միասին գրում են նահանգապետ փաշային այն նամակը, որ քանի թույլ առաջ Ասլանը կարդաց մեզ:

Հիմա հասկացա՞ք, թե որտեղից Կարապետ հայր սուրբին և նրա համախոհներին կարող էր հայտնի լինել գաղտնիքը, հարցրեց Ասլանը, երբ վերջացրեց իր պատմությունը:

Ես հավվեցա ամոթից: Գլխավորապես իմ և Մարոյի հիմարությունիցն էր առաջ եկել այդ բոլորը: Իսկապես մենք էինք մեր անզգուշությամբ մատնել Ասլանին: Նա նկատեց իմ շփոթությունը և դառնալով դեպի ինձ՝ ասաց.

Դու ուրախ կաց, բոլորը կանցնի...

Բայց տիկնոջը ավելի հետաքրքրում էր այն, թե ո՞րտեղից և ի՞նչ եղանակով հասել էին Ասլանին այդ տեղեկությունները:

Ես մի օր առաջ նամակ ստացա, ասաց Ասլանը:

Ես իսկույն հիշեցի պառավ Սուսանի մի օր առաջ հայտնվիր Այգեստանի փողոցներում և Հյուբբիի կախարդական գավազանի մեջ թաքցրած խորհրդավոր թուղթը:

Ուրեմն դու ինձանից առաջ գիտեիր, որ մատնված ես, ասաց տիկինը, ուրեմն ես մի մեծ ծառայություն չարեցի քեզ, ցույց տալով փաշայի ստացած նամակը:

Դու ինձ շատ պարտավորեցիր, պատասխանեց Ասլանը:

Տիկինը ժպտաց:

Բայց ինձ զարմացնում է, հարցրեց նա, թե ի՞նչպես կարող էին քո նամակագրին հայտնի լինել այդ բոլոր մանրամասնությունները, որպես պատմեցիր, թե՛ Ֆարհատի և Մարոյի գիշերային խոսակցությունը իրանց վրանի հանդեպ, թե՛ Խաթունի լսելը և նրա խոստովանությունը տեր Թողիկին, թե՛ այդ քահանայի և նրա համախոհների արած մատնությունը քուրդ բեկին, և այլն:

Այդ բոլորը հայտնել էր իմ նամակագրին Մարոն, պատասխանեց Ասլանը: Երբ տեր Թողիկը իր մոտ խորհուրդ է կազմում՝ Կարապետ հայր սուրբի, տանուտեր Պետրոսի և քուրդ բեկի հետ, նրանց բոլոր խոսակցությունը լսում է քահանայի

դուստրը, Սոնան, որը մի պատվական աղջիկ է: Նա շտապում է և շուտով իմացում է տալիս Մարոյին, իսկ Մարոն՝ իմ թղթակցին: Տեսնո՞ւմ ես, տիկին, դարձյալ կանայք են շինում բանը:

Իսկ պատավ Խաթունի խոստովանությունը քահանայի՞ն:

Նա ինքն է պատմում Մարոյին, երբ Մարոն հարցնում է նրանից: Ինձ գրել էին, թե խեղճ պատավը միշտ լաց է լինում, որ իր խոստովանությունը այդպիսի վատ հետևանք ունեցավ:

Մարո՛ւ և Սոնա, կրկնեց տիկինը մի առանձին ոգևորությամբ, երկու նորընծա օրիորդներ, որ պատրաստվում են ծառայել բարի գործին: Ա՛խ, որքան ցանկանում եմ գոնե մի անգամ տեսնել նրանց:

Երկուսն էլ շատ սիրուն և հարուստ ձիրքերով աղջիկներ են, ասաց Ասլանը: Ժամանակով նրանցից լավ բան կդուրս գա...

Ա՛խ, ո՛րքան քաղցր էր ինձ լսել այսպիսի գովասանքներ թե՛ Մարոյի և թե՛ Սոնայի մասին, երկուսն էլ անմոռանալի հիշատակներով կապված էին իմ սրտի հետ...

Խոսակցությունը կրկին դարձավ մատնության վրա: Տիկինը հարցրեց.

Ես զարմանում եմ, թե ինչի՞ց են հառաջ գալիս այդ մատնությունները:

Տեր հայրը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ էր, պատասխանեց.

Եթե դու կարդացած լինեիր մեր ազգի պատմությունը, չէիր զարմանա, սիրելի քույր: Տխո՛ւր է մեր անցյալը, և մեր ներկա կյանքը անցյալի շարունակությունն է: Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինի: Մի ազգ, որի հետ կարելի է համեմատել հային են հրեաները: Բայց հրեան ևս շատ բաների մեջ բարձր է հայից: Մի ժողովրդի ճնշված, ստրկացած, հալածված գրությունը ավելի սեղմում է նրանց և ավելի ամրապնդում է նրանց մեջ միության կապերը: Եվ հրեաները այդ միությունը ունեն, բայց հայերը չունեն: Ես մինչև այսօր չեմ կարողացել հասկանալ, թե

ինչո՞ւ նույն շարժառիթները, այսինքն հալածանքը և ճնշումն, հառաջ չեն բերել հայերի մեջ այն միությունը, որ կա հրեաների մեջ, քանի որ այդ երկու ազգերի դրությունը շատ նման է միմյանց: Տեսնում ես, Աղվանիստանի, Բելուջիստանի կամ Բուխարայի խորքերում մի քանի տուն հրեաներ, նրանք դարերով ապրում են այնտեղ և օր ըստ օրե աճում են, բազմանում են, որովհետև շատ սերտ կերպով միացած են միմյանց հետ: Բայց հայ գաղթականները, մինը մյուսին ոչնչացնելով, վերջապես սպառվում են: Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մեջ չորս կուսակցություն կա: Անմիաբանությունը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կյանքի մեջ այն ուտող, մաշող ցեցն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, և որ սպառել է ազգային մարմինը: Մեր պատմության մեջ կարող եք տեսնել հազարավոր օրինակներ, մանավանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, հույները, արաբացիները, սելջուկները և սոնգուլական գանազան ցեղեր կրակով և արյունով ոչնչացնում էին Հայաստանը: Նրանց առաջնորդները միշտ եղել են իրանք հայերը, և միշտ հայերից միացած են եղել թշնամու հետ: Այժմ հասկացա՞ր, սիրելի քույր, թե ինչի՞ց են հառաջ գալիս այս մատնությունները, որ քեզ այսպես խռովեցնում են:

Բայց մի՞թե օտարի լուծը ավելի քաղցր է, հարցրեց տիկինը վշտացած ձայնով:

Այո՛, հայր սիրում է օտարի լուծը: Մեր պապերը չէի՞ն, որ դիմեցին պարսից Վռամ արքային և նրանից խնդրում էին, որ հայ թագավորը վեր առնե և նրա տեղը պարսից մարգպան դնե, և այսպիսով կործանեցին Արշակունյաց հզոր պետությունը: Դարձյալ մեր պապերը չէի՞ն, որ Անիի բանալիները ուղարկեցին հունաց կայսրին և իրանց ձեռքով Բագրատունյաց թագավորության հիմքը փորեցին: Եվ մեր Վասպուրականը, որ մի ժամանակ հայոց առանձին թագավորություն էր, Արծրունի Մենեքերիմ թագավորն իր հաճությամբ հանձնեց հույներին և Մեքաստիայում սկսեց խաղաղ կյանք վարել: Եվ այդ բոլորը գործողը ո՞վքեր էին, ժողովրդի իշխանները և նրա հոգևոր գլուխը՝ կաթողիկոսը: Այժմ շատ զարմանալի չէ, որ մի անպիտան վարդապետ և մի քանի շահամուլ իշխաններ դավ են դնում մի քանի երիտասարդների դեմ, որոնց նպատակը շատ բարի է և համեստ, որոնք, բացի ժողովրդի հանգստությունը, ուրիշ բանի չեն ձգտում:

Բոլորովին ուղիղ է, պատասխանեց տիկինը, ես մեր պատմությունը չեմ կարդացել, բայց իմ աչքով տեսել եմ, թե ինչպես շատ անգամ հայերն իրանք եկել են իմ ամուսնու մոտ և միմյանց վրա մատնություններ են արել: Շատ անգամ նույնը նկատել եմ և փաշայի տան մեջ: Թուրքերի մեջ արդեն առած է դարձել ասել՝ թե «գավուրների գլուխները չեն միանա», որ կնշանակե, թե հայերի մեջ միաբանության չէ կարող կազմվել: Ցավալի է մի այսպիսի կարծիքը, և ավելի ցավալի է, որ նա ուղիղ է...

Տեր հայրը մի առանձին ուշադրությամբ լսում էր քրոջ խոսքերը և կարծես ուրախանում էր նրա դատողությունների վրա:

Ես շատ հետաքրքիր եմ եղել ուսումնասիրել մեր ժողովրդի բնավորությունը, ասաց նա, բայց մինչև այսօր շատ բաներ մնացել են ինձ անհասկանալի: Օրինակ, հայը ռխերիմ է, մատնիչ է, վրեժխնդիր է այն անարգանքի դեմ, որ նա կրում է մի այլ հայից: Բայց եթե նույն անարգանքը նա ստանում է տաճկից, քուրդից, մի խոսքով՝ օտարից, նա ամենայն խոնարհությամբ համբերում է: Դ-ա, իմ կարծիքով, հառաջ չէ՛ գալիս այն հանգամանքներից, թե հայը տաճկի և քուրդի առջև թույլ է և չէ կարող նրանցից պատիվ պահանջել: Այլ ավելի հառաջ է գալիս այն օտարամոլ նախապաշարմունքից, որ հայը տաճկի և քուրդի մեջ մի առանձին իրավունք է ճանաչում՝ իր հետ ամեն կերպ վարվելու: Եվ այսպես, ոչ միայն պատվի զգացմունքը, այլ հայի բոլոր պահանջումները՝ օտարի և իր ազգակցի վերաբերությամբ՝ միատեսակ չեն:

Տեր հոր խոսելու միջոցին ես նկատեցի նրա քրոջ երեսի վրա խիստ տխուր արտահայտություններ:

Ես կբերեմ մի ուրիշ օրինակ, հառաջ տարավ նա, հայ ծառայողը իր պարտավորությանց մեջ խարդախ է, երբ նա հայի մոտ է ծառայում: Բայց երբ նա ծառայում է թուրքի մոտ, իր պաշտոնը կատարում է ամենայն հավատարմությամբ: Նա հավատարիմ է մնում ոչ միայն արդար աշխատությունների մեջ, այլ որքան ցած, որքան խղճի և ազնվության ընդդեմ ևս լինեին իր տիրոջ պահանջները, բոլորը նա ճշտությամբ կատարում է: Կ. Պոլսի համարյա բոլոր նշանավոր մահմեդական տների սպասավորները հայեր են. նրանք մինչև անգամ խառն են լինում հարեմական գաղտնիքների մեջ, և

խաթունների հավատարիմ խորհրդապահներն են դառնում: Փաշաների գանձապետները հայեր են, և նրանց կաշառակերության խիստ վարպետ հայթայթողներն են լինում: Թողնենք մասնավորը, անցնենք ընդհանուրին. մի գյուղ, որ բնակեցրած է ամբողջապես հայերով, ավելի բարձր գին ունի, քան թե նույն տարածությամբ և նույն բազմամարդությամբ մի ուրիշ գյուղ, որ մահմեդականներով էր բնակեցրած: Ինչո՞ւ: Որովհետև հայը հլու և արդյունավոր հպատակ է: Նա հլու է, երբ տերն օտարազգի է, բայց ես գիտեմ գյուղացիներ, որ վատ են վարվում իրանց տիրոջ հետ, որովհետև նա հայ էր: Դա ինչի՞ց է:

Ասլանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրությամբ լսում էր, պատասխանեց.

Պատճառը շատ պարզ է: Մեր ներկան, դուք ինքներդ ասացիք, որ մեր անցյալի շարունակությունն է: Այդ տխուր երևույթների պատճառները պետք է որոնենք մեր տխուր պատմության մեջ...

Համարյա առավոտյան լուսաբացի մոտ էր, երբ մենք դուրս եկանք տեր հոր տնից և գնացինք մեր բնակարանը, վարպետ Փանոսի տունը: Դուրս գալու միջոցին Ասլանը խորին շնորհակալությամբ բռնեց տիկնոջ ձեռքը և ասաց.

Մենք, հույս ունեն, դարձյալ կտեսնվենք:

Անպատճառ, ասաց տիկինը:

Ո՞րտեղ:

Ես կգամ քեզ մոտ:

Դա անհարմար չէ՞ր լինի:

Ամենևին: